

MARISIA

Studii și materiale

XXXIII

Arheologie

EDITORIAL BOARD

General editor: Zoltán Soós

Volume editor: Zalán GYÓRFI

Editorial Assistants:

Rita E. NÉMETH, Botond REZI (Prehistory)

Sándor BERECKI, Daniel CIOATĂ (Iron Age)

Nicoleta MAN, Szilamér Péter PÁNCZÉL (Roman Age)

Coralia BONTA, Keve LÁSZLÓ (Middle Ages)

Front cover:

The fibula from Suseni (photo: B. Rezi)

Back cover:

Iron akinakes-dagger from Dumbrava (photo: B. Rezi)

Correspondence:

Muzeul Județean Mureș / Mureș County Museum

CP 85 - str. Mărăști nr. 8A, 540328

Târgu Mureș, România

www.marisimuseum.ro

ISSN 1016-9652

EDITURA MEGA

www.edituramega.ro

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

STUDII ȘI MATERIALE

XXXIII

ARHEOLOGIE

Târgu Mureș
2013

PREVIOUS VOLUMES

Studii și Materiale I, 1965 (Științele Naturii, Istorie, Etnografie, Muzeologie)
Studii și Materiale II, 1967 (Științele Naturii, Istorie, Muzeologie)
Studii și Materiale III–IV, 1972 (Științele Naturii, Istorie, Muzeologie)
Marisia V, 1975 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia VI, 1976 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia VII, 1977 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia VIII, 1978 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia IX, 1979 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia X, 1980 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia XI–XII, 1981–1982 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia XI–XII, 1983, Fascicola 1 (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XIII–XIV, 1984 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia XV–XXII, 1985–1992 (Arheologie, Istorie, Etnografie, Etnotoponimie)
Marisia XXIII–XXIV, 1994 (Arheologie, Istorie, Etnografie)
Marisia XXIII–XXIV, 1995, Fascicola 2 (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XXV, 1996 (Arheologie, Istorie)
Marisia XXV, 1996, Fascicola 1 (Etnografie, Artă, Artă populară)
Marisia XXV, 1997 (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XXVI, 2000 (Arheologie, Istorie)
Marisia XXVI, 2000, Fascicola 2 (Etnografie, Artă, Artă populară)
Marisia XXVI, 2000, (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XXVII, 2003 (Arheologie, Istorie)
Marisia XXVII, 2003, Fascicola 2 (Etnografie, Artă, Artă populară)
Marisia XXVII, 2003, Fascicola 5 (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XXVIII, 2005, Fascicola 2 (Etnografie, Artă, Artă populară)
Marisia XXVIII, 2006 (Arheologie, Istorie)
Marisia, XXVIII, 2006, Fascicola 6 (Studia Scientiarium Naturae)
Marisia XXIX, 2009 (Istorie)
Marisia XXIX, 2009 (Etnografie)
Marisia XXIX, 2009 (Arheologie)
Marisia XXIX–XXX, 2010 (Științele Naturii)
Marisia XXX, 2010 (Arheologie)
Marisia XXX–XXXI, 2011 (Istorie)
Marisia XXXI, 2011 (Arheologie)
Marisia XXXI, 2011 (Științele Naturii)
Marisia XXX, 2012 (Etnografie)
Marisia XXXII, 2012 (Științele Naturii)
Marisia XXXII, 2012 (Arheologie)

CONTENTS

ARTICLES

Sándor BERECKI

Another Early Iron Age Zoomorphic Clay Figurine from Târgu Mureş 7

Denis TOPAL

Akinakai of Kelermes Type: New Discoveries in Central Bessarabia 13

Botond REZI – Daniel CIOATĂ

A Newly Discovered Dagger-Knife from Dumbrava (Vătava parish, Mureş County) 33

István Gergő FARKAS

The Social and Economical Impact of Legionary Presence on the Life of a Province.
The Dislocation of the Roman Army in Raetia 45

András SZABÓ

The Cognomen Devictarum Gentium ‘Dacicus Maximus’ of Maximinus Thrax 55

Ágota FERENCZ-MÁTÉFI

Family Funerary Monuments in Roman Dacia 65

Miklós TAKÁCS

Considerații privind bisericile ce configurează crucea în planul și structura lor spațială.
Cazul unor monumente din evul mediu timpuriu, recent descoperite în Bazinul Carpatic.
Gondolatok a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomokról,
különös tekintettel néhány, a közelmúltban feltárt, Kárpát-medencei korai középkori emlékre 75

Erwin GÁLL

Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the First Half of the 13th Centuries.
On the Beginning of Institutionalized Christianity 135

Zsolt NYÁRÁDI

Data Concerning Changes in a Cemetery Surrounding a Medieval Church 251

BOTÁR István – GRYNAEUS András – TÓTH Boglárka – WALGRAFFE Denis

Dendrokronológiai vizsgálatok a marosvásárhelyi vártemplomban 291

BOOK REVIEW

Peter Anreiter, Eszter Bánffy, László Bartosiewicz, Wolfgang Meid, Carola Metzner-Nebelsick (eds),
*Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th
Birthday*, 2012, Main Series 25, 633 pp. with BW and colour illustrations ISBN 978-963-9911-28-4
(by **Sándor BERECKI**) 317

ABBREVIATIONS

319

CONSIDERAȚII PRIVIND BISERICILE CE CONFIGUREAZĂ CRUCEA ÎN PLANUL ȘI STRUCTURA LOR SPAȚIALĂ. CAZUL UNOR MONUMENTE DIN EVUL MEDIU TÎMPURIU, RECENT DESCOPERITE ÎN BAZINUL CARPATIC

GONDOLATOK A KERESZTET ALAPRAJZUKBAN, ILLETVE TÉRSZERKEZETÜKBEN MEGJELÉNÍTŐ TEMPLOMOKRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL NÉHÁNY, A KÖZELMŰLTBAN FELTÁRT, KÁRPÁT-MEDENCEI KORAI KÖZÉPKORI EMLÉKRE

MIKLÓS TAKÁCS

Keywords: early Arpadian religious architecture of Hungary, cross-shaped ground plan, cross-domed square structure, East or West, Alba Iulia

Cuvinte cheie: arhitectura ecleziastică a Ungariei, epoca Arpadiană timpurie, plan în cruce, configurație spațială în cruce greacă cu cupolă, Orient sau Occident, Alba Iulia

Kulcsszavak: a kora Árpád-kori Magyarország egyházi építésze, keresztalaprajz, keresztkupolás térszerkezet, Kelet vagy Nyugat, Gyulafehérvár

În lucrarea prezentă supunem atenției o categorie particulară, mai puțin studiată, a arhitecturii ecleziastice a Ungariei în epoca Arpadiană timpurie: bisericile care au configurația spațială în cruce, bisericile cu plan tetraconc, respectiv cele în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Toate acestea în ideea și în încercarea de a putea interpreta câteva exemple recent descoperite. În cazul celor trei tipuri de planimetrie și configurație spațială menționate a trebuit să ajungem la următoarea observație: deși originea lor o putem găsi în arhitectura paleocreștină a zonei estice a Mediteranei, în privința Evului Mediu timpuriu nu se pot califica ca fiind caracteristice exclusiv bisericii orientale. Astfel biserica cu plan în cruce a fost cunoscută suficient de bine în perioada carolingiană și ottoniană în Europa Centrală și Occidentală. Iar sistemul planimetric tetraconc, respectiv cel în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc a fost agreat nu numai în Imperiul bizantin ci și în Italia. În temeiul constatării dispersiei de asemenea anvergură a prototipurilor, trebuie afirmat, că doar pe baza tipului clădirii nu poate fi identificată caracterul oriental sau occidental, și mai puțin identitatea confesională, a bisericilor construite în perioada de naștere a Ungariei Arpadiene. Pentru argumentarea observației de mai sus este suficient să trimitem la biserica, construită în stil bizantin, al mănăstirii benedictine de la Kaposszentjakab, sau la biserica mănăstirii ortodoxe, construită în stil nord-italian, din Visegrád. Astfel, în cazul bisericii cu plan în cruce și/sau în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, recent descoperită la Alba Iulia, nu merită, sau mai precis, nu poate fi folosită configurația spațială a bisericii pentru determinarea afilierii confesionale.

A dolgozatban a korai Árpád-kori Magyarország egyházi építészetének egy sajátos és ritkán elemzett részét: a keresztalaprajzú, a négykonchás, illetve a keresztkupolás térszerkezetű templomokat vizsgáljuk néhány újonnan közölt példa értelmezése érdekében. Mindhárom alaprajzi, illetve térszerkezeti típus esetében arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy bár a kiindulópont mindhárom épülettípus esetében a Mediterráneum keleti részének ókeresztény építésze, a korai középkor vonatkozásában mégsem minősíthetők a keleti egyház sajátjának. Így a kereszt alaprajzú templom igencsak ismert volt a Karoling- és Ottó-kori Nyugat- és Közép-Európában, a négykonchás, illetve keresztkupolás térszerkezet pedig az első ezredforduló idején nemcsak a Bizánci Birodalom különböző részein, hanem Itáliában is nagy közkedveltségnek örvendett. Az előképek ilyen megoszlása alapján ki kell mondani, hogy pusztán az épület típusa alapján nem lehet kikövetkeztetni az államalapítás-kori Magyarország egy-egy ilyen templomának a keleti vagy nyugati jellegét, még kevésbé a konfesszionális hovatartozását. Ez utóbbi következtetés alátámasztására elegendő a bizánci minta alapján épített kaposszentjakabi bencés monostortemplomra vagy az észak-itáliai minta alapján épített visegrádi, bazilita monostortemplomra utalni. Így az újonnan feltárt gyulafehérvári kereszt alaprajzú, és/vagy keresztkupolás templom esetében sem érdemes, sőt egyértelműen: nem szabad a templom térszerkezetét a konfesszionális hovatartozás meghatározására felhasználni.

„Înainte de toate e bine să stabilim că centralitatea nu e o trăsătură ce aparține exclusiv arhitecturii bizantine.”

Béla Zsolt Szakács*

„Mindenekelőtt célszerű leszögezni, hogy a centralitás nem kizárólag a bizánci építészet sajátossága.”

Szakács Béla Zsolt*

Introducere. Reprezentarea crucii – în plan, respectiv în structura spațială – în arhitectura epocii paleocreștine și în cea a Evului Mediu timpuriu

În istoria arhitecturii, cercetarea bisericilor ce reprezintă crucea în planul și configurația lor spațială este una din temele preferate ale specialiștilor.¹ Prin urmare, în cadrul breslei există multe observații pe marginea subiectului în cauză, acestea fiind considerate locuri comune. La unele dintre ele trebuie să ne referim și în studiul nostru, deoarece nu pot fi evitate. Astfel, chiar constatarea din titlul introductiv al prezentului studiu pare a fi întrucâtva un loc comun: nevoia de a reprezenta crucea în arhitectură este atât de veche ca și arhitectura ecleziastică în sine. Această nevoie e urmarea logică a acelei interpretări teologice a crucii care a fost formulată de către sfinții părinți, încă din epoca paleocreștină.² Conform unei argumentări care poate ajunge până la Sf. Pavel,³ crucea nu e numai instrument de supliciu – simbol al patimilor și al morții lui Iisus Cristos, ci și simbolul victoriei asupra morții, și astfel al mântuirii omenirii.

Istoria arhitecturii oferă câteva date pe baza cărora se mai poate formula încă un argument în sprijinul frecvenței în reprezentarea crucii. Popularitatea reprezentării arhitecturale a crucii putea fi susținută de faptul că, începând cu secolele IV–V, acest simbol se putea integra deopotrivă în mai multe tipuri de structuri spațiale. Astfel, deja de peste un mileniu și jumătate, planul, respectiv structura spațială cruciformă se puteau referi la mai multe tipuri de clădiri. Avem așadar îndreptățirea să intuim că, deja în primele veacuri ale Evului Mediu, spațiile sacrale cruciforme puteau fi construite cu scopuri diferite, iar acest fapt stătea în spatele formării și dezvoltării paralele a diverselor configurații spațiale. Asemenea sisteme de planuri ori de structuri spațiale puteau avea clădiri sau părți de clădiri foarte mici, destinate doar unor activități de cult bine definite:

Bevezetés: a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítése az ókeresztény kor és a korai középkor építészetében

A keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomok elemzése az építészettörténet kedvelt kutatási témája, amelyről már szakemberek sora fejtette ki véleményét.¹ Ennek következtében sok olyan megállapítással találkozni, amelyek szakmai körökben közhelyszerűnek számítanak. Ezek egy részére dolgozatunkban is utalunk kell, megkerülhetetlenségük miatt. Tanulmányunk bevezető megállapítása is némiképp közhelyszerűnek tűnhet: a kereszt építészeti megjelenítése iránti igény olyan régi, mint a keresztény építészet maga. Ezen igény logikusan következik a keresztnek abból a teológiai értelmezéséből, amelyet már az ókeresztény korszak egyházatyái megfogalmaztak.² A Szt. Pál³ visszavezethető érvelés szerint a kereszt nem csupán Jézus Krisztus kínszenvedésének és halálának, hanem egyben a halál felett aratott győzelmének és ez által az emberiség megváltásának is az eszköze.

Egy további érv is megfogalmazható a gyakoriság mellett, építészettörténeti adatok alapján. A kereszt építészeti megjelenítésének a népszerűségét az is fokozhatta, hogy azt – szintén már a 4–5. századtól – több térszerkezetbe is sikerült integrálni. Így a kereszt alakú alaprajz, ill. térszerkezet fogalma már több mint másfélszer ezer éve több épülettípusra vonatkoztatható. A különböző térszerkezetek kialakulásának és párhuzamos létezésének a hátterében joggal sejthetően az állhatott, hogy keresztet formázó szakrális terek már a középkor korai századaiban is több különböző céllal épülhettek. Ilyen alaprajzi, illetve térszerkezeti rendszerrel rendelkezettek egészen kisméretű, csak meghatározott kultikus cselekmények tartására alkalmas épületek – épületrészek: baptisteriumok, mártíriumok vagy mauzóleumok, másfelől pedig nagy alapterületű kolostortemplomok és székesegyházak is.

¹ La nivel general: Pevsner 1983, 61, 86, 196–200; cu sublinierea aspectelor bizantine: Krautheimer 1986, 39–282; Mango 1986, 36–92.

² Dinkler – Dinkler-von Schubert 1991, col. 1–10.

³ Poate cel mai frumos, în versetele 6–10, capitoul 2 al Epistolei către Filipeni.

* Szakács 2012, 7.

¹ Általános szinten: Pevsner 1983, 61, 86, 196–200; a bizánci vonatkozásokat kiemelve: Krautheimer 1986, 39–282; Mango 1986, 36–92.

² Dinkler – Dinkler-von Schubert 1991, 1–10. oszlop.

³ Talán legszebben a Filippiieknek írt levél 2. fejezetének 6–10. versében.

* Szakács 2012, 7.

baptisterii, martirii sau mausolee, dar și biserici mănăstirești ori catedrale de mari dimensiuni. În cazul celor din urmă, spațiul cruciform era întregit cu alte elemente de plan, din cauza nevoii de spații pentru pregătirea activităților liturgice. Într-o primă abordare, vom încerca să analizăm inventarul clădirilor din Evul Mediu timpuriu, până la cumpăna dintre mileniul I și II. Analiza va fi făcută din perspectiva bisericilor ce apar regulat în marile sinteze de istoria arhitecturii, iar scopul ei este mai ales ilustrarea acestei dualități funcționale pe care am conturat-o mai sus.

Diferențele funcționale sau în ordine de mărime sunt bine ilustrate de exemplele paleocreștine, de la micile construcții dedicate unor scopuri speciale, până la bisericile de dimensiuni monumentale. Cum enumerarea lor completă ar depăși cadrul lucrării noastre, ne oprim doar asupra câtorva monumente. În cazul baptisteriilor paleocreștine, găsim mai multe exemple pentru așa-zisul tetraconc, unde la cele patru fețe ale unui spațiu central cu plan pătrat se alătură patru nișe mici. De pildă, baptisteriul S. Vitale din Riva.⁴ O soluție frecventă e și cazul în care nu baptisteriul în totalitatea sa, ci un element central al său, bazinul baptismal are plan pătrat.⁵ Ba chiar, în rare cazuri, apare și situația în care în interiorul baptisteriului cu plan cruciform se realizează un bazin baptismal cu plan în cruce.⁶ Printre martiriile cu plan în cruce, poate cel mai frumos exemplu este Sf. Byblas⁷ din Antiochia-Kaoussie. Dacă trecem la cel de-al treilea grup al clădirilor mici, respectiv la mausolee, cel mai cunoscut exemplu paleocreștin – pentru o clădire cu plan de dimensiuni mici, cruciform, cu rol de capelă funerară – este Mausoleul Gallei Placidia din Ravenna⁸, de o binemeritată faimă internațională.

Dintre bisericile cu plan întins, trebuie neapărat să pomenim de Biserica Sf. Ioan⁹ din Efes, precum și de Sf. Mina¹⁰ din Abu Mina. Ambele biserici au structură bazilicală, forma de cruce fiind desenată de interpunerea transeptului,

Ez utóbbiak esetében pedig a kereszt alaprajzú tér már rend szerint kiegészült további alaprajzi elemekkel, a liturgikus cselekmények előkészítésére szolgáló helyiségek iránti igény miatt. Első megközelítésben a nagy építészettörténeti összefoglalásokban rendszeresen szereplő templomok alapján igyekszünk áttekinteni a korai középkori épületállományt az I. és a II. évezred fordulójáig, elsősorban a fentebb vázolt funkcionális kettősség szemléltetése érdekében.

Jól illusztrálják a funkcionális, illetve nagyságrendi különbségeket az egyes ókeresztény példák: a speciális célokat szolgáló kis épületektől a monumentális méretű templomokig. Részletes felsorolásuk szétfeszítené e dolgozat kereteit, így csak néhány műemlékre emlékeztetünk. Az ókeresztény baptisteriumok esetében több példát is találni az ún. tetrakonchosra, azon négykaréjos térszerkezetre, amikor egy központi, négyzet alaprajzú tér négy oldalához négy kis fülke csatlakozik. Egyetlen példaként itt a rivai S. Vitale baptisteriumára utalunk.⁴ Gyakori megoldás továbbá, hogy nem a baptisterium egésze, hanem annak központi eleme, a keresztelőmedence rendelkezik négyzet alaprajzzal.⁵ Sőt egy-egy ritka esetben az is előfordul, hogy a kereszt alaprajzú baptisteriumon belül alakítanak ki kereszt alaprajzú keresztelőmedencét.⁶ A kereszt alaprajzú mártíriumok közül az Antiochia-kaoussiéi Szt. Byblas⁷ talán a legszebb példa. Áttérve a kis épületek harmadik csoportjára, a mauzóleumokra: a méltán világhírű, ravennai Galla Placidia-mauzóleum⁸ a sírkápolnaként szolgáló, kis alapterületű, kereszt alaprajzú épület talán legismertebb ókeresztény példája.

A nagy alapterületű templomok közül az ephezoszi Szt. János-templomról⁹ valamint az Abu Mina-i Szt. Ménászról¹⁰ kell mindenképp megemlékezni. Mindkét templom bazilikális elrendezésű, a keresztalakot a hosszázal azonos szélességű keresztház közbe iktatása rajzolta ki. Továbbá, már az ókeresztény építészetben is szép számmal találni példát a keresztalak mintegy

⁴ Krautheimer 1986, fig. 139–140.

⁵ Astfel de exemplu, în baptisteriul din Mastichari, Grecia: Krautheimer 1986, fig. 60.

⁶ Astfel de exemplu, în Croația, în cadrul complexului de clădiri din antichitatea târzie, cu hramul Sv. Marko, adusă la lumina zilei în insula Krk/Veglia: Krešimir – Branko 2009, 1077, figură nenumărată (de la 1075 până la 1087)

⁷ Krautheimer 1986, fig. 34.; Mango 1986, fig. 50, 66.

⁸ Krautheimer 1986, 181–182, fig. 144–145.; Mango 1986, fig. 75, 97.

⁹ Krautheimer 1986, 107–108, fig. 58–59; Mango 1986, fig. 91, 120.

¹⁰ Krautheimer 1986, 97, 110–112, fig. 64–65.

⁴ Krautheimer 1986, 139–140. ábra.

⁵ Így pl. a görögországi Mastichariban álló keresztelőkápolnában: Krautheimer 1986, 60. ábra.

⁶ Így pl. Horvátországban a Krk/Veglia szigetén kibontott Sv. Marko nevű, késő antik épületkomplexumon belül: Regan – Nadilo 2009a, 1077, számozatlan ábra (től-ig 1075–1087)

⁷ Krautheimer 1986, 34. ábra; Mango 1986, 50, 66. ábra.

⁸ Krautheimer 1986, 181–182, 144–145. ábra; Mango 1986, 75, 97. ábra.

⁹ Krautheimer 1986, 107–108, 58–59. ábra; Mango 1986, 91, 120. ábra.

¹⁰ Krautheimer 1986, 97, 110–112, 64–65. ábra.

având lățimea egală cu nava longitudinală. Apoi, deja în arhitectura paleocreștină avem multiple exemple de reprezentare a formei crucii, de ex. în cazul unor rotonde, prin cele patru apside dispuse în forma unei cruci.¹¹ În final, trebuie să amintim și de cazul rar, când planul cruciform este angajat nu în câte-o clădire, ci în tot complexul arhitectural creștin. Cel mai frumos exemplu pentru acest caz este centrul de pelerinaj de la Qalat Simaan, din Siria.¹² Aici, în jurul pilonului ce a servit ca loc al vieții sfântului care a dat numele întregului complex, Sf. Simion Stâlpcul, în ultimul deceniu al secolului al V-lea au fost construite patru bazilici în formă de cruce.

Chiar și această scurtă și incompletă enumerare este suficientă pentru a evidenția faptul că majoritatea exemplelor cruciforme, din secolele IV–V, se află pe teritoriul Imperiului Roman Oriental. Frecvența lor în jumătatea orientală a Imperiului poate nu are doar cauze teologice, cum este cultul crucii ce se extindea treptat în partea elenofonă a Imperiului.¹³ Avem motive să vedem în această împărțire specifică și faptul cunoscut, că partea occidentală a Imperiului a intrat în crize tot mai acute, iar în 476 încetează a mai exista din punct de vedere juridic.

Nici în arhitectura ecleziastică din secolul al VI-lea nu a scăzut, dimpotrivă, a crescut cerința de a reprezenta crucea în plan, respectiv în configurația spațială. Și acum, bisericile ce întrupau crucea în planul ori în structura spațială au fost, în majoritatea lor, ridicate în partea orientală a Mediteranei, pe teritoriului Imperiului Bizantin. Bogăția materialului bizantin se explică mai ales prin faptul că Imperiul a atins primul său vârf în timpul domniei împăratului Iustinian (527–565). Din punctul nostru de vedere, considerăm fericit faptul că cel mai mare împărat al perioadei bizantine timpurii sprijinea intens construirea de clădiri sacrale, într-un mod care uneori depășea resursele avute la dispoziție.¹⁴ În privința ordinii de mărime a bisericilor ce reprezentau crucea în planul și structura lor spațială, și în arhitectura acestei perioade s-a păstrat dualitatea specifică, descrisă în contextul secolelor IV–V. Observăm în continuare că aceste soluții caracterizau unele spații sacrale mici, cu destinație specială, cum ar fi baptisteriile și mausoleele, dar și biserici reprezentative, cu o mare suprafață a planului. În sprijinul

jelzésszerű megjelenítésére, pl. egyes rotundák esetében, a négy, kereszt alakban elhelyezett apszis által.¹¹ Végezetül arról is meg kell emlékezni, hogy egyes ritka esetekben a kereszt alaprajzot nem egy-egy épület, hanem az egész keresztény épületkomplexum vette fel. Ennek a szíriai Qalat Szímaanban felépített záránkközpont a legszebb példája.¹² Itt ugyanis, a névadó szent, Oszlopos Szent Simeon életének teréül szolgáló oszlop körül négy bazilikát építettek fel, kereszt alakban, az 5. század utolsó két évtizedében.

Szűkre szabott és ennek következtében hézagosszerű felsorolásunk alapján is nyilvánvaló, hogy a kereszt alaprajzú templomok 4–5. századi példáinak a többsége a néhai Keletrómai Birodalom területén található. A keleti birodalomrészben való gyakoriság talán nemcsak teológiai okokkal, a keresztnek a görög nyelvű egyházrészben egyre nagyobb mértékben kibontakozó kultuszával magyarázható.¹³ Joggal sejthetően annak is lehetett e sajátos megoszlásban szerepe, hogy a nyugati birodalomrész – közsímt módon – a 400-as évek elejétől egyre súlyosabb válságba került, majd pedig 476-ban jogilag is megszűnt.

A 6. század egyházi építészetében sem csökkent, sőt éppen ellenkezőleg: nőtt a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítése iránti igény. A keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomok többsége ismét a Mediterráneum keleti felében, a Bizánci Birodalom területén épült. A bizánci emléktanyag gazdagsága elsősorban azzal magyarázható, hogy a birodalom, Iustinianus császár (527–565) uralkodásának idején eljutott első csúcsára. Szempontunkból szerencsés körülmény, hogy a korabizánci kor legnagyobb császára igencsak támogatta a szakrális épületek emelését, sokszor a rendelkezésre álló erőforrásokkal jelentős mértékben meghaladó módon.¹⁴ A 6. század építészetében is megmaradt a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomoknak a 4–5. század vonatkozásában már leírt, sajátos, mondhatni nagyságrendi kettőssége. Továbbra is megfigyelhető, hogy keresztet formázó alaprajzzal, illetve belső térrel egyfelől egészen kis, speciális rendeltetésű szakrális terek, így baptisteriumok és mauzóleumok, másfelől viszont nagy alapterületű, reprezentatív templomok épültek.

¹¹ Astfel de exemplu în faza de construire I. a rotunde Anastasis din Ierusalim: Krautheimer 1986, fig. 62, 27(B).

¹² Krautheimer 1986, 112, 145–151, fig. 100–107; Mango 1986, fig. 48, 50, 59–62.

¹³ Dinkler – Dinkler-von Schubert 1991, col. 206–208.

¹⁴ Haury (red.) 1964, 5–186.

¹¹ Így pl. a jeruzsálemi Anasztázis-rotunda I. építési fázisában: Krautheimer 1986, 62, 27(B) ábra.

¹² Krautheimer 1986, 112, 145–151, 100–107. ábra; Mango 1986, 48, 50, 59–62. ábra.

¹³ Dinkler – Dinkler-von Schubert 1991, 206–208. oszlop.

¹⁴ Haury (szerk.) 1964, 5–186.

acestei observații este trimiterea la clădirile ecleziastice ce urmează, desigur, fără să epuizez exemplele posibile. Dintre clădirile cu planul de dimensiuni restrânse, țin să amintesc două monumente importante ale unui sit arheologic: biserica cu planul cruciform, respectiv baptisteriul cvadrilob, cu plan pătrat din centrul episcopal Iustiniana Prima, construit pe locul satului unde s-a născut marele împărat, azi cunoscut sub denumirea de Caričin Grad¹⁵ (Serbia). Iar dintre bisericile cu suprafața mare a planului, amintim în primul rând o clădire care astăzi nu mai există nici ea, dar este foarte des citată: Biserica din Constantinopol cu hramul Sfinții Apostoli.¹⁶ Biserica sfințită în 550, conform numeroaselor analize cu aceleași rezultate, este un monument-cheie ce nu poate fi neglijat, în pofida informațiilor lacunare rămase despre ea. Biserica este imposibil de ocolit datorită configurației sale spațiale – constând din navă longitudinală și transept aranjate în cruce, acoperită cu cinci cupole –, care bănuim că a exercitat o puternică influență atât asupra arhitecturii bizantine, cât și asupra celei occidentale, de mai târziu. Istoricii arhitecturii care tratează problematica au în vedere două (unii chiar trei)¹⁷ clădiri ale căror structură spațială imita Biserica Sfinții Apostoli. Pe una din ele, Biserica Sf. Ioan din Efes,¹⁸ am pomenit-o deja mai sus, acum este important să subliniem doar faptul că, la mijlocul secolului al VI-lea, această biserică a fost acoperită cu cinci cupole așezate în cruce – probabil, o influență constantinopolitană. Iar despre San Marco din Veneția¹⁹ vom vorbi în continuare.

Imperiul Bizantin a trebuit să se confrunte la sfârșitul secolului al VI-lea, respectiv la începutul secolului al VII-lea cu un șir întreg de crize. În urma înfrângerilor suferite în războaiele de la frontierele de nord și de răsărit, Imperiul a pierdut majoritatea teritoriilor europene și din Orientul Apropiat,²⁰ iar disputa izbucnită în jurul rolului icoanelor, care a atins și numeroase alte probleme ale ortodoxiei, a zguduit aproape fatal chiar și curtea imperială.²¹ Criza internă și externă ar fi trebuit să ofere suficiente motive pentru

Az elmondottak alátámasztásául az alábbi egyházi épületekre szeretnénk utalni, a teljes ségre ez esetben sem törekedve. A kis alapterületű épületek közül egy régészeti lelőhely két fontos emlékére, a nagy császár szülőfalujának helyén felépült Iustiniana Primában, mai nevén Caričin Gradban¹⁵ (Szerbia) létesített püspöki központ kereszt alaprajzú templomára, illetve a négyzet alaprajzú tömegbe bevont négykaréjos baptisteriumára szeretnénk emlékeztetni. A nagy alapterületű templomok közül pedig első helyen egy ma már szintén nem létező, mégis sokszor idézett épületet: a konstantinápolyi Szt. Apostolok titulusú templomot¹⁶ kell említenünk. Az 550-ben felszentelt Apostolok-templom – számos elemzés egybehangzó eredménye szerint – megkerülhetetlen kulcsemlék, a rá vonatkozó adatok hiányos volta ellenére is. E templom kereszt alakban elrendezett hosszából és keresztéből álló, öt kupolával fedett térszerkezete ugyanis – joggal sejthetően – igen nagy hatást gyakorolt nemcsak az egykorú bizánci, hanem a későbbi, nyugati egyházi építészetre is. Az adott problematikával foglalkozó építészettörténészek két (sőt egyesek három¹⁷) olyan épületet tartanak számon, amelyek térszerkezete az Apostolok-templomot másolta. Egyikükre: az ephezoszi Szt. János-templomra¹⁸ fentebb már utaltunk, itt csak annyit emelnénk ki, hogy e templomot a 6. század közepén – feltehetően konstantinápolyi hatásra – öt, kereszt alakban elrendezett kupolával fedték le. A velencei S. Marcóról¹⁹ pedig alább fogunk szólni.

A Bizánci birodalomnak válságok sorával kellett szembe néznie a 6. század végén, illetve a 7. század elején. Az északi, illetve keleti határok mentén lezajlott vesztés háborúk következtében a birodalom elvesztette európai, illetve közel-keleti területeinek a többségét,²⁰ a szentképek szerepéről kipattant, valójában azonban az ortodoxia számos további kérdését is érintő vita pedig magát a császári udvart is megrendítette, szinte végzetes mértékben.²¹

A külső és belső válságnak elegendő okot kellett volna szolgáltatnia a szakrális építkezés

¹⁵ Krautheimer 1986, fig. 262–263, 236 B și C.; Mango 1986, fig. 26, 28, 23. Din bibliografia de specialitate recentă, vezi: Bavant – Ivanišević 2006, 27 – 40.

¹⁶ Krautheimer 1986, fig. 69, 70, 75, 195; Mango 1986, 31, 34, 46; Restle 1989–1990, col. 455–459, fig. 42–43.

¹⁷ Conant 1987, 289.

¹⁸ Krautheimer 1986, fig. 107–108, 58–59; Mango 1986, fig. 91, 120.

¹⁹ Krautheimer 1986, fig. 352–353, 367–370; Mango 1986, fig. 176, 240–241.

²⁰ Ostrogorsky 1965, 83–85, 99–101.

²¹ Ostrogorsky 1965, 151–186.

¹⁵ Krautheimer 1986, 262–263, 236 B és C ábra; Mango 1986, 26, 28, 23. ábra. Az új szakirodalomból lásd: Bavant – Ivanišević 2006, 27–40.

¹⁶ Krautheimer 1986, 6970, 75, 195. ábra; Mango 1986, 31, 34, 46; Restle 1989–1990, 455–459. oszlop, 42–43. ábra.

¹⁷ Conant 1987, 289.

¹⁸ Krautheimer 1986, 107–108, 58–59. ábra; Mango 1986, 91, 120. ábra.

¹⁹ Krautheimer 1986, 352–353, 367–370. ábra; Mango 1986, 176, 240–241. ábra.

²⁰ Ostrogorsky 1965, 83–85, 99–101.

²¹ Ostrogorsky 1965, 151–186.

eputizarea și dispariția arhitecturii sacrale, cel puțin așa o sugerează o primă și superficială analiză a datelor. O asemenea abordare pare a fi întărită de o remarcă fără îndoială justă: în secolele VII–VIII, numărul construcțiilor a scăzut foarte mult, chiar și în capitala imperială, Constantinopol. Totodată, e adevărat și faptul că la aceste lucrări s-au născut soluții noi de structură spațială, care în secolele ulterioare au caracterizat cel mai mult arhitectura Imperiului Bizantin. Ba o importantă parte a lor a supraviețuit și prăbușirii Imperiului, din 1453, și definește până azi arta ecleziastică a unor biserici ortodoxe/pravoslavnice. Dintre inovațiile produse în secolele de criză, tematica prezentei lucrări ne obligă să reținem îndeosebi configurația spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.²²

Una dintre „eternale dispute” ale istoriei arhitecturii bizantine se referă la formarea sistemului planimetric în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.²³ Analiza controverselor ar depăși cadrul studiului nostru, dar vom supune atenției câteva aspecte care ar înlesni abordarea monumentelor din Ungaria. În primul rând precizăm că, în opinia noastră, disputa a alunecat prea mult spre identificarea primei biserici de acest tip.²⁴ Asta în timp ce puțin specialiști sunt interesați de cercetarea condițiilor spirituale ale înrădăcinării sistemului planimetric în discuție.²⁵ Apoi, este interesant de observat că, în faza cea mai timpurie a formării structurii spațiale menționate, în zona Mării Egee au fost construite mai multe biserici la care acest tip de structură – în locul spațiului devenit ulterior obișnuit, semănând cu nava longitudinală a bazilicii cu trei nave – închide spațiul unei biserici cu plan în cruce. Cupola care închide spațiul cu plan în cruce, precum și bolțile cilindrice ce i se alătură sunt elemente de structură pentru care Koimesis tis Theotokou²⁶ din Skripu și Katapoliani din Paros²⁷ își au locul lor în sintezele mai bune ale arhitecturii bizantine. (Pentru evitarea confuziilor precizăm: este cert că biserica din Skripu și cea din Paros – în pofida structurii lor spațiale speciale, „de tranziție” – nu sunt cele mai timpurii exemple ale acestei configurații.²⁸)

elhalásához, legalábbis az adatok felületes áttekintése alapján. Egy ilyen megközelítést látszik erősíteni egy minden kétségen felül, tényszerűen igaz megfigyelés arról, hogy az építkezések száma a 7–8. században nagymértékben visszaesett, még a birodalmi fővárosban, Konstantinápolyban is. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy e kevés építkezés során olyan új térszerkezeti megoldások születtek, amelyek a későbbi évszázadokban a leginkább jellemezték a Bizánci birodalom építészét. Sőt jelentős részük a birodalom 1453-as összeomlását is túlélte, és máig meghatározza az egyes ortodox/pravoszláv egyházak szakrális művészetét. A válságos évszázadok idején felbukkant újítások közül jelen dolgozatunkban a keresztkupolás térszerkezetet²² kell kiemelnünk.

A bizánci építészettörténet egyik „örök” vitája a keresztkupolás térszerkezet kialakulása tárgyában folyó eszmecsere.²³ Áttekintése szétfeszítené jelen dolgozatunk kereteit, így csak egy-egy olyan vonatkozást emelnénk ki, amely a magyarországi emléktanyag értelmezését is segítheti. Első helyen arra utalnánk, hogy nézetünk szerint a vita túlságosan is az első ilyen térszerkezetű templom kiderítésének az irányába ment el.²⁴ Miközben csak néhány szakember szokott kitérni a keresztkupolás térszerkezet meghonosodásának a szellemi háttérre.²⁵ Érdekes továbbá arra is felfigyelni, hogy a keresztkupolás térszerkezet kialakulásának a legkorábbi fázisában több olyan templom is épült az Égeikumiban, ahol a keresztkupolás térszerkezet – a későbbiekben szokásossá váló, alaprajzában a háromhajós bazilika hosszaházához hasonlító tér helyett – kereszt alaprajzú templom terét zárja. A kereszt alaprajzú teret lezáró kupola és a hozzá csatlakozó dongaszár egy-egy olyan térszerkezeti elem, amely miatt a szkripoui Koimézis téz Theotokounak²⁶ valamint a párosi Katapolianinak²⁷ biztos helye van a bizánci építészet jobb összefoglalásaiban. (Csak a lehetséges félreértések elkerülése végett: a szkripoui, illetve párosi templomról, sajátos, mondhatni „átmeneti” térszerkezetük ellenére is bizonyos az, hogy nem bennük keresendő a keresztkupolás térszerkezet legkorábbi példája.²⁸)

²² Schmuck 1991, col. 355–374.

²³ Unele aspecte ale acestei dispute sunt prezentate de: Schmuck 1991, col. 362–374.

²⁴ Schmuck 1991, 362–374, și în special col. 365–366.

²⁵ Excepție rară: Matthews 1997, 27–31.

²⁶ Dintre numeroasele analize ale bisericii vezi: Mango 1986, 122, fig. 168, 169; Krautheimer 1986, 313–317, fig. 275–277.

²⁷ Orlandos 1965, 159–168; Mango 1986, 92, fig. 122; Schmuck 1991, col. 568–570, fig. 18a-b.

²⁸ Schmuck 1991, col. 355–374.

²² Schmuck 1991, 355–374. oszlop.

²³ E vita egyes pontjait ismerteti: Schmuck 1991, 362–374. oszlop.

²⁴ Schmuck 1991, 362–374, és különösen 365–366. oszlop.

²⁵ Egy ritka kivétel: Matthews 1997, 27–31.

²⁶ A templom számos elemzéséből lásd: Mango 1986, 122, 168, 169. ábra; Krautheimer 1986, 313–317, 275–277. ábra.

²⁷ Orlandos 1965, 159–168; Mango 1986, 92, 122. ábra; Schmuck 1991, 568–570. oszlop, 18a-b. ábra.

²⁸ Schmuck 1991, 355–374. oszlop.

După ce ne-am oprit puțin asupra exemplurilor din Bizanț, trecerea în revistă a bisericilor din Evul Mediu timpuriu care reprezintă crucea în planul și în structura lor spațială trebuie să conțină și scurte referiri la monumentele din Caucaz. În literatura de specialitate consacrată istoriei artei e un loc comun observația că, începând de la sfârșitul secolului al VI-lea, în unele țări din Caucaz, respectiv în Armenia și Gruzia, s-a desfășurat o activitate constructivă fără precedent. Am depăși limitele lucrării noastre dacă am încerca o inventariere, oricât de schematică, a bibliografiei aferente. Tot așa, ne-ar duce departe prezentarea antecedentelor din care unii cercetători încearcă să deducă arhitectura statelor din Caucaz. Ne rămâne doar să subliniem: rolul arhitecturii bizantine e dincolo de orice îndoială, chiar și pentru majoritatea acelor cercetători care accentuează aspectele iranene.²⁹ Revenind la tema lucrării noastre: planul tetraconch al bisericilor din Avan³⁰ ori din Vagharsabat³¹ se poate explica ca un răspuns la nevoia de reprezentare a crucii în planul sau structura spațială, la fel și cele patru arcade din interiorul rotondei din Zvartnot,³² legate între ele cu arc în plin cintru.

După inventarierea schematică a fondului de clădiri din Bizanț și Caucaz, concentrată pe clădiri legate de realizarea în plan respectiv în structura spațială a crucii, să vedem acum câteva exemple din Europa de Vest, din Evul Mediu timpuriu. Înainte de identificarea unor clădiri, trebuie să amintim și în acest caz de câteva evenimente fundamentale care au marcat hotărâtor și ridicarea de construcții. Pe teritoriul Imperiului Roman de Vest, a cărei existență a încetat în 476, s-au desfășurat alte procese decât cele din Bizanț.³³ Începutul secolului al VI-lea a fost caracterizat de consolidarea puterii elitelor militare³⁴ care-și stabileau acum locul în societate. Pe teritoriul fostului Imperiu Roman de Vest au luat ființă o mulțime de regate germanice. În timp ce exponenții noii structuri de putere au intrat în conflict cu Bizanțul, fără îndoială acești regi și suitele lor s-au străduit să preia anumite

A bizanci után a kaukázusi emlékyagra kell röviden utalni a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő, koraközépkori templomok áttekintése során. Az építészettörténeti szakirodalomban közhelyszerűnek számít annak a rögzítése, hogy egyes kaukázusi országokban, így elsősorban Örményországban és Grúziában a 6. század végétől olyan építészeti tevékenység bontakozott ki, amelyre joggal illik a párját ritkító jelző. Dolgozatunk kereteit szétfeszítené az örményországi és grúziai szakrális építészetéről szóló, könyvtárnyi szakirodalom mégoly vázlatos áttekintése. Ugyanígy távolra vezetne annak ismertetése, milyen előzményekből igyekeznek levezetni az egyes kutatók a kaukázusi államok építészetét. Csak annyit emelnénk ki, hogy a bizanci építészet szerepe vitán felüli, még az iráni vonatkozásokat hangsúlyozó kutatók többsége számára is.²⁹ Áttérve dolgozatunk témájára: a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítése iránti igénnyel magyarázható az avani,³⁰ vagy a vagharsabati³¹ templom négykonchás alaprajza, valamint az is, hogy a zvartnoci rotunda³² belső terében négy, egymáshoz félkörívben csatlakozó árkád állt.

A bizanci és a kaukázusi emlékyag igencsak vázlatos és csak a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megvalósításához kapcsolódó épületekre koncentrált áttekintésünk után lássunk néhány, dolgozatunk tematikájához kapcsolódó nyugat-európai, korai középkori példát. Az egyes épületek felemlítése előtt ez esetben is szólnunk kell az eseménytörténet néhány olyan sarokeleméről, amelyek az építési tevékenységet is alapvető módon meghatározták. A 476-ban megszűnt Nyugatrómai birodalom területén – közismert módon – más irányú folyamatok zajlottak, mint Bizáncban.³³ A 6. század történetét az újonnan berendezkedő fegyverforgató elitek³⁴ hatalmának a konszolidációja jellemezte, a néhai Nyugatrómai birodalom területén egy sor germán királyság alakult. Miközben az új hatalmi struktúra exponensei e törekvésükkel szükség-szerűen szembekerültek Bizánccal, az sem lehet

²⁹ Krautheimer 1986, 321–330; Mango 1986, 108–112.

³⁰ Krautheimer 1986, 323–324. fig. 289; Mango 1986, 110–111, fig. 142–143.

³¹ Krautheimer 1986, 322–323. fig. 287; Mango 1986, fig. 147–149.

³² Krautheimer 1986, 323–324. fig. 288; Mango 1986, 111. fig. 144–146.

³³ O prezentare foarte bună a acestui proces, bazată pe coroborarea datelor istorice și arheologice, subliniind nu numai schimbările condițiilor economice, ci și a tehnicilor agrare: Randsborg 1991, 13–16, 40–159.

³⁴ Steuer 2010, 200–224.

²⁹ Krautheimer 1986, 321–330; Mango 1986, 108–112.

³⁰ Krautheimer 1986, 323–324, 289. ábra; Mango 1986, 110–111, 142–143. ábra.

³¹ Krautheimer 1986, 323–324, 288. ábra; Mango 1986, 111, 144–146. ábra.

³² Krautheimer 1986, 322–323, 287. ábra; Mango 1986, 147–149. ábra.

³³ A történeti és régészeti adatok egybevetése alapján, igen jól ábrázolja e folyamatot, hangsúlyozva nemcsak a gazdasági keretek, hanem a gazdálkodási módok változását is: Randsborg 1991, 13–16, 40–159.

³⁴ Steuer 2010, 200–224.

modele imperiale, fenomen consemnat în literatura de specialitate recentă prin termenul *Imitatio Imperii*. La fel de cert este și faptul că acest proces a fost ajutat de trecerea la creștinism, în acest sens depun mărturie multe exemple din istoria arhitecturii sacrale. Facem aici trimitere la câteva edificii eclesiastice care sunt legate și de reprezentarea crucii în plan, respectiv în structura spațială. De exemplu, în unul din centrele Regatului franc în curs de întemeiere, la Köln, baptisteriul – aflat lângă faza medieval-timpurie a domului – este transformat într-un spațiu cu plan în cruce, și avem motive să presupunem că acesta s-a produs nu în secolul al V-lea, ci în veacul al VI-lea.³⁵ Tot așa, nevoia de a reprezenta crucea în plan se poate citi pe baptisteriul din Poitiers,³⁶ un alt centru al Regatului franc. Clădirii din secolul al IV-lea, cu plan dreptunghiular, i-au fost adăugate în secolul al VII-lea câte o nișă din trei părți. În acest caz, efectul spațial al crucii nu putea fi redus nici de faptul că înălțimea interioară a celor trei nișe era mult mai mică, decât cea a clădirii inițiale.

Următoarele câteva exemple se leagă de regatul înființat de vizigoți în Peninsula Iberică, deoarece în acest spațiu geografic întâlnim modele de o frumusețe ieșită din comun ale dorinței manifestării crucii în arhitectură. Bisericile pe care le vom prezenta aparțin categoriei clădirilor eclesiastice mari și cu funcții complexe, și deși în cazul fiecăreia poate fi foarte bine sesizată dorința reprezentării crucii, acest scop a fost realizat prin introducerea de variate elemente de configurație spațială. Primul exemplu e la Terassa: complexul episcopal de la începutul Evului Mediu.³⁷ În cazul acestui complex de clădiri – aflat în localitatea unde își are sediul Episcopia din Egara, databilă în diferitele sale părți în secolele VII–XI –, absida cu plan triconc poate fi observată la două biserici, cele cu hramul S. Maria și S. Pere. Avem motive să presupunem că acestea au fost create cu scopul de a reprezenta în plan crucea. Este o explicație ce poate fi întărită de faptul că a treia biserică din complex, cu hramul S. Miguel, are spațiu cu plan în cruce greacă, unde realizarea bolții sugerează forma crucii. Următorul exemplu este o perlă a arhitecturii iberice din Evul Mediu timpuriu: São Fructuoso de Montélios,³⁸ din apropierea orașului Braga din Portugalia. Este o biserică cu plan de cruce greacă înscrisă, care e amintită în istoria arhitecturii nu doar pentru structura sa

vită, hogy e királyok és kíséreteik igyekeztek át is venni bizonyos birodalmi mintákat, amint ezt az adott folyamatnak az újabb szakirodalomban elterjedt neve, az *imitatio Imperii* jelzi. Az is kétségen felüli tény, hogy e folyamatot igencsak segítette a keresztény vallás felvétele, és így a szakrális építészet történetében is vannak beszédes példái. Néhány olyan egyházi épületre szeretnénk itt emlékeztetni, amelyek a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítésével is összefüggnek. Arra például, hogy az alakulófélben levő frank királyság egyik központjában, Kölnben a Dóm koraközépkori fázisa mellett álló baptisteriumot kereszt alaprajzúvá építik át, joggal sejthetően nem az 5. hanem már a 6. században.³⁵ Szintén a kereszt alaprajzi megjelenítése iránti igény olvasható le a frank királyság egy másik központjában, Poitiers-ben álló baptisteriumról³⁶ is. A 4. századi, téglalap alakú épülethez ugyanis a 7. században három oldalról egy-egy fali fülkét csatlakoztattak. A kereszt térhatását ez esetben az sem csökkenthette, hogy a három kis fülke belmagassága jóval alacsonyabb volt, mint az eredeti épületé.

Következő néhány példánk a vizigótok által az Ibériai-félszigeten alapított királysághoz kötődik, mert e földrajzi tájon különösen szép 7–8. századi példákat találni a kereszt megjelenítése iránti igénynek. Az alább ismertetendő templomok a nagy és komplex funkciójú egyházi épületek kategóriájába tartoznak, és bár mindegyikük esetében jól megfogható a kereszt megjelenítése iránti igény, e célt változatos térszerkezeti elemek beiktatásával sikerült elérni. Első helyen Terassára, és az itt álló, koraközépkori püspöki komplexumra kell utalnunk.³⁷ Az egari püspökség székhelyén álló, különböző részleteiben a 7–11. századra keltezhető épületkomplexum esetében ugyanis két templomon: a S. Maria és a S. Pere-titulusú templomokon is megfigyelhető a háromkonchás szentélyfej. Ezeket, joggal sejthetően, a kereszt alaprajzi megjelenítése okán alakították ki. E gondolatkört erősíti, hogy a komplexum harmadik, S. Miguel-titulusú temploma kilencosztású térrel rendelkezik, ahol a boltozat kivitelezése sugallja a keresztalakot. Következő példánk az Ibériai-félsziget koraközépkori építészetének egyik gyöngyszeme a portugáliai Braga városának közelében álló São Fructuoso de Montélios.³⁸ Egy olyan görögkereszt

³⁵ Krings – Will 2009.

³⁶ Corboz – Stierlin 1996, 16–19.

³⁷ Barral i Altet 1981, 66, 67, 68–70.

³⁸ Corboz – Stierlin 1996, 16, 15, plan nenumerotat.

³⁵ Krings – Will 2009.

³⁶ Corboz – Stierlin 1996, 16–19.

³⁷ Barral i Altet 1981, 66, 67, 68–70.

³⁸ Corboz – Stierlin 1996, 16, 15, számozatlan alaprajz.

spațială, ci și pentru absidele sale speciale, create în cele trei brațe ale crucii, pentru arcadele din ele, precum și pentru stilul clasicizant al coloanelor și capitulelor. A treia biserică din epoca vizigotă cu planul în cruce, de o frumusețe clasică, este S. Pedro de la Nave,³⁹ ridicată la marginea orașului Zamora. În cazul acestei biserici, planul în cruce a fost deja îmbogățit cu diferite spații adăugate, conform cerințelor activităților liturgice. Dincolo de planul său, această biserică se evidențiază și prin sculpturile sale în piatră, mai ales în contextul cercetării unor ornamente care apar pe bronzurile din perioada avară târzie [din Ungaria, nota traducătorului].

Încheiem enumerarea bisericilor evidențiate și la nivelul istoriei universale a artei cu trimiterea la biserica din Germigny des Prés.⁴⁰ Biserica, numită „oratoriul lui Theodulf” (trimitere la numele ctitorului), are sistemul planimetric în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc și poate fi datată mult mai exact decât majoritatea construcțiilor din Evul Mediu timpuriu, datorită unei inscripții de pe mozaicul din cupolă, care stabilește anul edificării în 806. Configurația spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc a bisericii din Germigny des Prés e destul de singulară în arhitectura epocii carolingiene. Acest aspect a dus la apariția ideii că structura bisericii provine din Armenia.⁴¹ Despre acest lucru nu putem însă spune decât că este o idee nedemonstrabilă: presupusa origine armeană a lui Theodulf, episcop de Orléans, nu este susținută de nici un izvor scris. În locul pomenirii originilor armenesti, nedemonstrabile, ne-am afla mult mai aproape de adevăr dacă reținem că, la începutul secolului al IX-lea, în imperiul Carolingian trăiau înalte fețe bisericești, pentru care reprezentarea crucii în configurația spațială a însemnat un lucru important.

Dacă gândim într-o perspectivă mai amplă, atunci existența acestor biserici medievale iberiene, pe care le-am pomenit, respectiv a acesteia din Franța demonstrează clar că spații cu plan în cruce au fost construite nu numai în teritoriile creștinătății orientale. Este suficientă citirea datelor referitoare la cele mai cunoscute și des citate biserici din Evul Mediu timpuriu, pentru a face precizarea: reprezentarea crucii a fost o necesitate arhitecturală caracteristică creștinătății universale, deja în perioada discutată.

alaprajzú templom, amelyet az építészettörténet nem csupán térszerkezete, hanem a három keresztoszárban kialakított, sajátos alaprajzú apszisa, az ezekben elhelyezett árkádívek, valamint az árkádokat hordozó oszlopok és oszlopfők klasszicizáló stílusa miatt szokott számon tartani. Az Ibériai-félsziget harmadik, vizigót-kori, klasszikus szépségű, kereszt alaprajzú temploma a Zamorra határában felépült S. Pedro de la Nave.³⁹ E templom esetében a kereszt alaprajz már bővült különböző, hozzáadott helyiségekkel, a liturgikus cselekmények igényeinek megfelelően. E templomot, alaprajzán túl kőfaragványai miatt is érdemes számon tartani, különösen a későavar-kori bronzművesség egyes ornamenseinek vizsgálata során.

Az egyetemes építészettörténet által is számon tartott templomok felsorolását a Germigny des Prés-i templomra⁴⁰ történő utalással zárjuk. Az alapító személye miatt Theodulf-oratóriumnak is elnevezett templom keresztkupolás térszerkezetű, és a koraközépkor átlagánál jóval jobban keltezhető. Annak következtében, hogy a kupolát díszítő mozaikon egy felirat is olvasható, amely az építkezést 806-ra keltezi. A Germigny des Prés-i templom keresztkupolás térszerkezete meglehetősen társtalan a Karoling-kor építészetében. E körülmény következtében merülhetett fel az Örményországból történő származtatás.⁴¹ Ez azonban nem több egy igazolhatatlan ötletnél. Annak következtében, hogy az építető Theodulf orleans-i püspök állítólagos örmény gyökereit nem támasztja alá írott forrás. A bizonyíthatatlan örmény gyökerek felemlegetése helyett jóval közelebb járhatunk a valósághoz, ha azzal számolunk, hogy a 9. század elején, a Karoling birodalomban éltek olyan főpapok, akik a kereszt térszerkezetként történő ábrázolását fontosnak tartották.

Kicsit nagyobb távlatokban elmélkedve: az előzőekben hivatkozott több ibériai-félszigeti, illetve a most utalt, franciaországi, koraközépkori templom létezése azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy kereszt alaprajzú terek nemcsak a keleti kereszténység területén épültek. Elegendő a legismertebb és legtöbbször idézett, koraközépkori templomok adatainak az átböngészése annak a kimondásához, hogy a kereszt megjelenítése az egyetemes kereszténységre jellemző építészeti igény volt, már a vizsgált időszakban is.

³⁹ Corboz – Stierlin 1996, 16, 26–33, fotográfii și planuri nenumerate.

⁴⁰ Corboz – Stierlin 1996.

⁴¹ Atroshenko – Collins 1981, 21.

³⁹ Corboz – Stierlin 1996, 16, 26–33, számozatlan fotók és alaprajzok.

⁴⁰ Corboz – Stierlin 1996.

⁴¹ Atroshenko – Collins 1981, 21.

Reprezentarea crucii în plan, respectiv în structura spațială, în arhitectura medievală timpurie din Peninsula Balcanică

Dacă vrem să ajungem cât mai aproape de adevăr în analiza bisericilor din Evul Mediu timpuriu care reprezintă crucea în planul sau în structura lor spațială, atunci nu trebuie să ne oprim doar asupra bisericilor celebre, din albumele despre istoria arhitecturii, ci să ne extindem atenția și asupra unor construcții ecleziastice, considerate mai mult sau mai puțin justificat de importanță minoră, și în cazul cărora dificultatea cercetării începe, de multe ori, chiar din etapa adunării datelor de bază. Pentru început prezentăm biserici din Evul Mediu timpuriu, cu plan și configurație spațială în cruce, din Peninsula Balcanică, apoi din Italia și din Europa Centrală.

O corectă apreciere a arhitecturii sacrale medievale timpurii din Balcani poate fi realizată numai dacă cunoaștem istoria politică de odinioară a zonei, măcar în elementele sale fundamentale. Pentru argumentarea aserțiunii precedente, este suficient să amintim tendința generală, conform căreia persoanele sau comunitățile care ctitoresc bisericile joacă de obicei un oarecare rol într-o structură politică dată. După prăbușirea limesului dunărean, domnia Bizanțului în Peninsula Balcanică s-a retras pe o fâșie îngustă, pe litoralul Mărilor Adriatică, Ionică și Egee, precum și în insulele acestora.⁴² În interiorul peninsulei, grupurile slave proaspăt sosite au creat structuri de dominație efemere, denumite, cu termen bizantin, „sclavinii”.⁴³ Acest *status quo* politic special a fost răsturnat de mutarea bulgarilor în Balcani, după 671. Ei au creat în partea de nord-est a Balcanilor un puternic centru de putere, în continuă expansiune în secolele VIII–IX, extinzându-și puterea într-o parte însemnată din centrul peninsulei, ba și asupra unor zone din sudul Bazinului Carpatic.⁴⁴ Astfel, de la începutul secolului al IX-lea, Primul Stat Bulgar a devenit cel mai puternic factor politic al spațiului balcanic, statut pe care l-a putut menține până în ultima treime a secolului al X-lea. Iar în 865, după ce domnitorul Boris I a trecut la creștinism,⁴⁵ curtea bulgară și unii reprezentanți ai elitei

A kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítése a Balkán-félsziget koraközépkori építészetében

A Kárpát-medence koraközépkori, a keresztet alaprajzukban vagy térszerkezetükben megjelenítő templomainak az értelmezéséhez azonban akkor juthatunk közelebb, ha nem csupán az építészettörténeti albumokban szereplő, méltán világhírű templomokat vesszük számba, hanem olyan, kisebb jelentőségüként, jól-rosszul számon tartott szakrális épületekre is kiterjesztjük figyelmünket, ahol már sokszor az alapadatok összegyűjtése is nehézségekbe ütközik. Előbb a Balkán-félszigetről, utána pedig Itáliából és Közép-Európából mutatjuk be a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő, koraközépkori templomokat.

A Balkán-félsziget koraközépkori szakrális építészetét akkor tudjuk pontosan értékelni, ha legalább alapjaiban ismerjük a térség egykorú politikai történetét. E kijelentés alátámasztásául elegendő arra az általános tendenciára utalni, hogy a templomokat építtető személyek vagy közösségek rend szerint valamilyen szereppel bírnak egy-egy adott politikai struktúrában. Bizánc uralma a Balkán-félszigeten az Adriai-, Ión-, illetve Égei-tenger melletti keskeny part-menti sávra, illetve e tengerek szigetvilágára szorult vissza a dunai limes 7. század eleji összeomlása után.⁴² A félsziget belsejében az újonnan beköltöző szláv csoportok efemer uralmi képleteket – bizánci kifejezéssel élve – szklavíniákat alakítottak ki.⁴³ E sajátos politikai *status quo* a dunai bolgárok 671 utáni Balkánra költözése borította fel. Ők egy erős és folyamatosan terjeszkedő hatalmi központot hoztak létre a Balkán északkeleti részén, uralmukat a 8–9. század folyamán kiterjesztve a félsziget középső harmadának jelentős részére, sőt a Kárpát-medence egyes déli területeire is.⁴⁴ Így a 9. század elejétől az I. bolgár állam lett a balkáni térség legerősebb politikai tényezőjévé, és e státusát egészen a 10. század utolsó harmadáig meg tudta tartani. Miután pedig 865-ben I. Boris fejedelem a kereszténységet felvette,⁴⁵ a bolgár

⁴² Ostrogorsky 1965, 83–85, 99–101.

⁴³ A analizat aceste formațiuni politice în limba franceză Popović 1980. Mai vezi la Stadtmüller 1978, 274.

⁴⁴ O rezumare a istoriei bulgarilor în Evul Mediu, în limba engleză: Lang 1976. Dintre cercetătorii maghiari a analizat problematica, în limba franceză: Székely 1981, 7–32.

⁴⁵ Acest proces a fost analizat în limba maghiară: Magyar

⁴² Ostrogorsky 1965, 83–85, 99–101.

⁴³ Francia nyelven elemezte e politikai képleteket Popović 1980. Lásd még: Stadtmüller 1980, 274.

⁴⁴ A koraközépkori bolgár történelmet angol nyelven összefoglalta: Lang 1976. A magyar kutatók közül franciául elemezte e kérdéskört: Székely 1981, 7–32.

⁴⁵ E folyamatot magyar nyelven elemezte: Magyar 1982, 839–879.

au ctitorit numeroase biserici, respectiv mănăstiri. Deși Primul Stat Bulgar a fost doborât în 971 de către împăratul Ioan Tzimiskes (969–976),⁴⁶ în Macedonia, în partea de sud-est a spațiului politic bulgar a apărut un stat-urmaș bulgăresc,⁴⁷ care a putut fi distrus definitiv doar de împăratul Basileios II (976–1025), în 1018. Peninsula Balcanică a ajuns din nou sub dominație bizantină. Acest fapt a produs schimbări și în arhitectura sacrală: ctitorii bisericilor și a mănăstirilor proveneau și ei din anturajul mai restrâns sau mai larg al curții imperiale.

Numărul mare de publicații despre fondul de clădiri existente permite o privire de ansamblu asupra arhitecturii sacrale din Evul Mediu timpuriu a Peninsulei Balcanice. Despre arhitectura medievală timpurie a Dalmației, de la capătul vestic al regiunii, au apărut sinteze începând din ultima treime a secolului al XIX-lea, scrise de câte un cercetător austriac și englez,⁴⁸ în limbi de circulație internațională; de la începutul secolului al XX-lea, și de cercetători croați.⁴⁹ Primele informații despre fondul de clădiri cu referiri la bulgari evidențiau bisericile din Macedonia și au apărut deja la cumpăna dintre veacurile XIX–XX.⁵⁰ Iar informații despre structura cu plan în cruce, respectiv în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc au fost oferite pentru prima dată de către Nikola Mavrodinov, în 1931.⁵¹

În zonă, cercetarea arhitecturii din Evul Mediu timpuriu a fost până azi influențată de faptul că atât istoricii de arhitectură croați cât și

udvar és egyes főemberek számos templomot, illetve kolostort alapítottak. Az I. bolgár államot Ióannész Tzimiskész (969–976) császár 971-ben ugyan meg tudta dönteni,⁴⁶ de Macedóniában, a bolgár uralmi terület délnyugati részén egy olyan bolgár utódállam jött létre,⁴⁷ amelyet csak II. Bazileiosz császár (976–1025) tudott végleg felszámolni 1018-ban. A Balkán-félsziget ismét bizánci uralom alá került. Ez a szakrális építészetben is váltást hozott: ismét a birodalmi udvar szűkebb, illetve tágabb környezetéből kerültek ki az egyes templomok, illetve kolostorok alapítói.

A Balkán-félsziget koraközépkori, szakrális építészetének áttekintéséhez kedvező körülményeket teremt az emléktanyag közöltségének a régió átlagánál nagyobb mértéke. A régió nyugati szélén elterülő Dalmácia koraközépkori építészetről a 19. század utolsó harmadától jelentek meg összefoglalások, előbb egy-egy osztrák, illetve angol kutató tollából,⁴⁸ világnyelveken, majd pedig a 20. század elejétől horvát kutatók részéről is.⁴⁹ A bolgárokhöz köthető emléktanyagról is már a 19–20. század fordulóján megjelentek az első ismertetések, a macedóniai templomok hangsúlyos szerepeltetésével.⁵⁰ A kereszt alaprajzú, illetve a keresztkupolástérszerkezetrevonatkozó ismeretanyagot pedig Nikola Mavrodinov foglalta össze első ízben, 1931-ben.⁵¹

A vizsgált térség koraközépkori építészetének a kutatását máig meghatározta az, hogy mind a horvát, mind pedig a bolgár építészettörténészek a kezdetektől fogva egy-egy nemzeti narratíva jegyében igyekeztek értelmezni az egyes

1982, 839–879.

⁴⁶ Evenimentele din anul 971 au fost recent analizate de Pirivatrić – Ferjančić 1997, 50–52.

⁴⁷ O prezentare, chiar schematică, a disputei despre caracterul statului macedonean, dintre istoriografia bulgară și macedoneană, ne-ar purta departe de tema prezentei lucrări. Trebuie totuși să menționăm, pentru o limpezire a temei, că Samuil și frații săi au resuscitat la viață, în Macedonia de Vest, instituțiile de putere ale statului bulgar, astfel, sursele contemporane bizantine consideră domnia lui Samuil drept reorganizarea Bulgariei (vezi Pirivatrić 1997, 133–144). Mai mult, pentru privitorul din exterior nu pare demonstrată existența unei etnii „slave macedonene”, la cumpăna dintre veacurile X–XI. Nu se poate accepta corectitudinea unei poziții care încearcă să „concentreze” în cele câteva decenii ale domniei lui Samuil istoria medievală a etniei lor, de către istoricii macedoneni, etnie ce există fără îndoială în secolul al XX-lea. Drept încheiere, nici în acest caz nu e fast să proiectăm în Evul Mediu timpuriu harta etnică și politică din secolele XIX–XX a acestei regiuni. Pentru o analiză a istoriografiei Macedoniei vezi: Grothusen 1967, 42–43; precum și Herling 1991, 399–402. Această istoriografie este caracterizată scurt, în limba maghiară, de Kertész 1992, 6–7.

⁴⁸ Eitelberger von Edelberg 1884; Jackson 1887.

⁴⁹ Astfel de ex. Iveković 1910.

⁵⁰ Kondakov 1909.

⁵¹ Mavrodinov 1931.

⁴⁶ A közmúltban részletesen elemezte a 971-es év eseményeit: Pirivatrić – Ferjančić 1997, 50–52.

⁴⁷ A dolgozat témájától távolra vezetne a macedóniai szláv állam jellegéről a bolgár és a macedón történetírás közötti vitának mégoly vázlatos áttekintése is. Annyit azonban a tisztán látás érdekében meg kell jegyezni, hogy Sámuel és fivére a bolgár állam hatalmi intézményeit élesztették újra Nyugat-Macedóniában, így a korabeli, bizánci források Sámuel uralmát Bulgária újjászervezésének tekintik. (Lásd erről: Pirivatrić 1997, 133–144). Sőt, a kívülálló számára aligha tűnik bizonyítottnak az önálló „macedóniai szláv” etnikum létezése a 10–11. század fordulóján. Nem lehet helyesnek tartani azt, hogy Sámuel uralkodásának néhány évtizedébe igyekezzenek etnikumuk középkori történetét „sűríteni” a 20. században már kétségen felül létező macedón nép történetéi. Végezetül, ez esetben sem ajánlatos visszavetíteni a korai középkorba a térség 19–20. századi etnikai és politikai térképét. A macedóniai történetírás értékeléséhez lásd: Grothusen 1967, 42–43; valamint Herling 1991, 399–402. Magyar nyelven jellemzi röviden e történelemszemléletet: Kertész 1992, 6–7.

⁴⁸ Eitelberger von Edelberg 1884; Jackson 1887.

⁴⁹ Így pl. Iveković 1910.

⁵⁰ Kondakov 1909.

⁵¹ Mavrodinov 1931.

cei bulgari s-au străduit de la început să analizeze monumentele în cadrul unei narațiuni naționale, creând astfel noțiunile de artă paleocroată, respectiv paleobulgară. În cazul lucrării lui Mavrodinov, încă din titlu apare noțiunea de „țări bulgare”. Cu sensul că, în diferitele faze ale Evului Mediu, „Bulgaria” era o noțiune ce făcea trimitere la un teritoriu mult mai mare decât cel cuprins între frontierele stabilite în 1913 și 1919. Acest fapt explică de ce în vecinătatea apuseană a Bulgariei – în fosta Iugoslavie, respectiv în Serbia – au apărut mai multe sinteze⁵² care oferă un tur de forță „contra-Mavrodinov” asupra arhitecturii din Evul Mediu timpuriu a Balcanilor: bisericile din Balcanii centrali, analizate deja de către Mavrodinov, sunt așezate în cadrul celor două state bulgărești, în contextul unei narațiuni naționale sârbești. Sinteza publicată în 2007 despre clădirile din Evul Mediu timpuriu de pe „Litoralul Sârbesc”⁵³ (adică Muntenegru și Albania de Nord) se remarcă printr-o mult mai mare părtinire decât sintezele amintite. Drept urmare, valoarea lucrării se reduce doar la calitatea de a fi o colecție de ilustrații, în cazul nostru de planuri. În zona balcanică nu există decât o singură colecție în domeniu în care acest criteriu „național”, anacronic, se manifestă la un nivel minimal: setul sintezelor de istoria arhitecturii, dedicate unor regiuni, mai precis lexiconul *Reallexikon der Byzantinischen Kunst*.⁵⁴ Pentru verificarea bibliografiei mai sus pomenite, această sursă trebuie, mai exact ar trebui folosită. Din păcate însă, au apărut doar aproximativ două treimi din volumurile acestui lexicon, astfel verificarea se poate efectua doar în cazul regiunilor al căror nume preced în ordinea alfabetică litera O.

Pe baza volumului de date din lucrările citate se poate ajunge la concluzia că necesitatea reprezentării arhitecturale a crucii poate fi precis demonstrată în numeroase regiuni ale Peninsulei Balcanice, deși biserici cu asemenea planuri și structură spațială nu au fost construite în număr cu adevărat mare. În legătură cu tema originii, dincolo de amintitele povești/narațiuni naționale, ar trebui să avem în vedere și faptul că planul și structura spațială ce reprezintă crucea au avut în Balcani antecedente în perioada timpurie a

mămălece, megalkotva az óhorvát, illetve az óbolgár művészet fogalmát. Így Mavrodinov műve esetében már a címben is a „bolgár országok” kitétel szerepel. Arra utalva, hogy Bulgária fogalma a középkor különböző fázisai-ban jóval nagyobb területet foglalt magában, mint azt az 1913-ban és 1919-ben megvont határok kijelölték. E körülmény teszi érthetővé azt, miért készült Bulgária nyugati szomszédságában, a néhai Jugoszláviában, és ezen belül is Szerbiában több olyan összefoglalás,⁵² amely, mintegy „ellen-Mavrodinovként” tekinti át a Balkán középső harmadának koraközépkori építészetét, a szerb nemzeti narratíva kontextusába helyezve a Közép-Balkán, részben Mavrodinov által már a két bolgár állam keretei között értelmezett templomait. Az előzőekben utalt összefoglalásoknál is nagyságrendekkel nagyobb elfogultság jellemzi a „szerb tengermellék” (értsd Montenegró és Észak-Albánia) koraközépkori emlékananyagáról szóló, 2007-ben megjelent, egyébiránt igencsak adatgazdag összefoglalást.⁵³ E körülmény következtében a hivatkozott munkát csak és kizárólag mint illusztrációk, esetünkben alaprajzok gyűjteményét érdemes használni. A balkáni térségben csak egyetlen egy olyan összefoglalás-sorozat található: a *Reallexikon der Byzantinischen Kunst* c. lexikon egyes regionális építészettörténeti áttekintéseinek sora,⁵⁴ ahol a fentebb utalt, anakronisztikusan „nemzeti” szempont csak minimális szinten érvényesül. E forrást kell, pontosabban kellene a fenti szakirodalomnak mintegy az ellenőrzéséhez felhasználni. Sajnos azonban e lexikonnak eddig csak mintegy a két harmada jelent meg, így az ellenőrzés csak olyan régiók esetében végezhető el, amelyek a betűrendben az O-betű előtt állnak.

A felsorolt munkák adatállománya alapján megfogalmazható egy olyan következtetés, hogy a kereszt építészeti megjelenítése iránti igény minden kétségen felül kimutatható a Balkán-félsziget számos régiójának korai középkori építészetében, bár ilyen alaprajzzal, illetve térszerkezettel bíró templomok nem épültek igazán nagy számban. Az eredet kérdéséhez pedig, a fentebb már utalt nemzeti narratívákon túl azt is érdemes lenne figyelembe venni, hogy a keresztet

⁵² Deroko 1985; Nenadović 1980.

⁵³ Janković 2007.

⁵⁴ Koder 1971, col. 1100–1189; Mano-Zisi 1976, col. 687–717; Pallas 1966, col. 951–966; Pallas 1968, col. 207–334; Pallas 1990, col. 746–811; Pelekanides 1978, col. 1190–1224; Peschlow 1993, col. 651–715; Restle 1966a, rándurile 156–158; Restle 1966b, col. 389–421; Soustal et al. 1995, col. 982–1215; Travlos 1966, col. 349–389; Triantaphyllopoulos 1982, col. 1–64.

⁵² Deroko 1985, Nenadović 1980.

⁵³ Janković 2007.

⁵⁴ Koder 1971, 1100–1189. oszlop; Mano-Zisi 1976, 687–717. oszlop; Pallas 1966, 951–966. oszlop; Pallas 1968, 207–334. oszlop; Pallas 1990, 746–811. oszlop; Pelekanides 1978, 1190–1224. oszlop; Peschlow 1993, 651–715. oszlop; Restle 1966a, 156–158. sor; Restle 1966b, 389–421. oszlop; Soustal et al. 1995. 982–1215. oszlop; Travlos 1966, 349–389. oszlop; Triantaphyllopoulos 1982, 1–64. oszlop.

Bizanțului, fapt confirmat de planul unei biserici⁵⁵ dezvelite în centrul episcopal din deja amintita Iustiniana Prima – azi Caričin Grad. Prin urmare, adevărata problemă nu se formulează în contextul ambițiilor de legitimare a statelor naționale din secolul al XX-lea, ci din perspectiva întrebării: cum și când elitele grupurilor slave și turco-bulgare, stabilite în spațiul balcanic la trecerea dintre veacurile VI–VII, au îmbrățișat creștinismul?

Dificultățile întâmpinate la reconstituirea procesului creștinării sunt bine ilustrate de Biserica Sf. Petru și Pavel, aflată la marginea localității Trebinje – Čičevo.⁵⁶ (Pl. 1/1) Complexul, considerat în literatura de specialitate drept o singură biserică, poate fi privit ca un frumos exemplu al procesului de creștinare schișat mai sus, motivul fiind situarea sa la intersecția narațiunilor naționale, dacă o putem numi așa. În acel loc, un membru al elitei conducătoare a principatului de Diocleia/Duklja a ctitorit o biserică. Un conducător al unei entități politice în formare, care se poate considera predecesor al statului sârbesc medieval, format în secolul al XII-lea, doar în sensul conturării sale teritoriale, nu și culturale.⁵⁷ Spre deosebire de orientarea bisericească a statului sârbesc de mai târziu, elita locală, fondatoarea principatului Diocleia/Duklja, a îmbrățișat ramura occidentală a creștinismului. Revenind la istoria arhitecturii, reținem că în perioada bizantină timpurie a fost ridicată la Čičevo o biserică cu cor cu trei abside, care cu siguranță nu a supraviețuit furtunilor provocate de popoarele migratoare. Apoi, tot aici, în secolele IX–XI, un membru al noii elite, a cărui identitate a rămas necunoscută, a construit o biserică având plan în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Realizarea spațiului acestei biserici este specifică, în spațiul său interior, în locul celor patru piloane obișnuite se găsesc patru ziduri scurte, în unghi drept, care desenează o formă de cruce.⁵⁸

Desigur, arhitectura Principatului de Diocleia constituie excepția, deoarece majorității covârșitoare a monumentelor eclesiastice din Evul

megjelenítő alaprajznak, illetve térszerkezetnek a Balkánon voltak korabizánci előzményei, amint ezt a már utalt Iustiniana Prima – mai nevén Caričin Grad – püspöki központjában feltárt egyik templom alaprajza mutatja.⁵⁵ A valódi kérdés tehát nem a 20. századi nemzetállamok legitimációs törekvéseinek a vonzatában fogalmazható meg, hanem annak figyelembe vételével, hogy hogyan és mikor vették fel a kereszténységet a balkáni térségben a 6–7. század fordulója után megtelepedett szláv (vagy csak idézőjelek között „szláv”) csoportok, illetve a bolgár-törökök vezető rétege.

Jól szemlélteti a kereszténység felvételének rekonstrukciója során tapasztalható nehézségeket a Trebinje–Čičevo határában álló, Szt. Péter és Pál-titulusú templom (1. t. 1.).⁵⁶ A szakirodalom által egyetlen templomként számon tartott épületkomplexum annak okán tekinthető a fentebb csak utalásszerű rövidséggel vázolt, megkeresztelési folyamat szép példájának, mert az mintegy félúton áll az egyes nemzeti narratívák között. Az adott helyszínen a koraközépkori diocleiai/dukjlai fejedelemség vezető rétegének egyik tagja emelt templomot. Egy olyan formálódó politikai entitás egyik vezetője, amely csak területi vonatkozásban tekinthető a 12. században megalakult, középkori szerb állam egyik előzményének, kulturálisan azonban nem.⁵⁷ Mert – ellentétben a későbbi szerb állam egyházi igazodásával – a Diocleia/Duklját életre hívó helyi elit a kereszténység nyugati ágát vette fel. Visszatérve az építészettörténethez: a čičevoi helyszínen a korabizánci időkben egy háromkonchás szentélyfejjel rendelkező templomot emeltek, amely minden bizonnyal nem élte túl a népvándorlás viharait. Majd pedig ugyanitt a 9–11. században egy keresztkupolás templomot építtetett a fent már utalt új hatalmi elit egyik, név szerint nem ismert tagja. E templom téralkotása sajátos, mert belső terében, a szokásos négy tám helyett négy rövid, derékszőgű fal áll, és ezek egy keresztalakot rajzolnak ki.⁵⁸

A Diocleiai Fejedelemség építészete természetesen kivétel, hiszen a Balkán-félsziget koraközépkori egyházi műemlékeinek a

⁵⁵ Krautheimer 1986, 274, fig. 236B.

⁵⁶ Popović 1973, 313–346; Deroko 1985, 37; Kovačević 1967, 332–334, fig. 37; Janković 2007, 84, fig. 63. De reținut, acest sit a apărut în bibliografia de specialitate cu mai multe denumiri. Pentru așezare se obișnuiește folosirea toponimului Trebinje, respectiv Čičevo kod Trebinja, iar situl este denumit Petrova crkva, Sv. Petar i Pavle, respectiv S. Pietro in Campo.

⁵⁷ Istoria acestei formațiuni politice speciale a fost tratată pe scurt de Ćirković 1973, 40–43; Budak 1986, 125–139; Živković 2002, 420, 425–428, 432–434.

⁵⁸ Janković 2007, 84, fig. 63.

⁵⁵ Krautheimer 1986, 274, 236 B ábra.

⁵⁶ Popović 1973, 313–346; Deroko 1985, 37; Kovačević 1967, 332–334, 37. ábra; Janković 2007, 84, 63. ábra. E lelőhely elemzése során folyamatosan szem előtt kell tartani, hogy az a szakirodalomban számos néven szerepelt már. A település nevének Trebinje illetve Čičevo kod Trebinja is használatos, a lelőhely neve pedig Petrova crkva, Sv. Petar i Pavle, illetve S. Pietro in Campo formában.

⁵⁷ E sajátos politikai képlet történetét röviden áttekintette Ćirković 1973, 40–43; Budak 1986, 125–139; Živković 2002, 420, 425–428, 432–434.

⁵⁸ Janković 2007, 84, 63. ábra.

Mediu timpuriu din Peninsula Balcanică se poate conexe cu ușurință o narațiune națională. Motivul constă în faptul că o importantă parte a clădirilor din epocă poate fi legată de Primul Stat Bulgar. Enumerarea lor trebuie s-o începem cu micul martiriu cu plan în cruce, reconstituit de Pavel Gheorghiev.⁵⁹ (*Pl. 2/1*) O clădire care, din păcate, s-a păstrat doar în fundație, ivită de sub absida Catedralei arhiepiscopale din Pliska, construită la sfârșitul secolului al IX-lea. Astfel, avem motive să credem că este vorba de fundația primei clădiri eclesiastice creștine din Bulgaria creștinată în 865. Fragmentele păstrate ale fundațiilor depun mărturie că biserica avea un plan cu totul special, care poate fi descris ca un tip intermediar între tetraconc și biserica cu plan în cruce, la care brațele crucii sunt închise cu un segment de cerc. Funcția clădirii a fost identificată de către Pavel Gheorghiev, care a publicat un studiu despre ea, drept martiriu, iar asta înseamnă că autorul a interpretat clădirea ca fiind un loc de cult în care se oficiază nu toate momentele liturgiei creștine, ci numai o funcție specială, cultul unui martir creștin. Martiriul din Preslav are o situație specială, pentru că la puțin timp după edificare a fost demolat, din cauza construirii catedralei arhiepiscopale, astfel, clădirea nu putea fi un model de urmat, nici măcar în cadrul centrelor rezidențiale bulgărești. Tipul de plan, care poate fi considerat o variantă intermediară între biserica cu plan în cruce și tetraconc, a dispărut și el din arhitectura balcanică din Evul Mediu timpuriu.

Spre deosebire de acest caz, în arhitectura medievală timpurie din partea de est și centrală a spațiului balcanic, găsim mai multe exemple pentru un adevărat tri- ori tetraconc. Adică biserici la care spațiului central cu plan pătrat i se alătură, pe trei sau patru părți, câte o absidă. Dintre aceste două soluții, varianta cu trei abside a devenit mai frecventă. Din rândul triconcurilor ridicate pe teritoriul Primului Stat Bulgar fac parte: biserica nr. 28 din Pliska⁶⁰, precum și trei monumente foarte importante ale statului-urmaș Macedonia, respectiv Sv. Naum,⁶¹ plus prima fază a Bisericii Sv. Panteleimon⁶² din orașul Ochrida/Ohrid, (*Pl. 1/2,3*) respectiv triconcul din Gorica,⁶³ dezvelit în hotarul orașului. (*Pl. 1/8*) Dar relațiile arhitecturale ale bisericilor tri- și cvadri-lobate mici pot fi văzute corect numai dacă avem

tulnyomó többségéhez könnyen hozzárendelhető egy nemzeti narratíva. Mivel az emléktanyag jelentős hányada az I. bolgár államhoz köthető, felsorolásukat a Pavel Georgiev által rekonstruált, kisméretű, kereszt alaprajzú pliskai mártíriummal kell kezdenünk. (*2. t. 1.*)⁵⁹ Egy olyan, sajnos csak alapfalainak részleteiben megmaradt épülettel, amely a 9. század végén felépült pliskai érseki székesegyház szentélye alatt került napvilágra, így – joggal sejthetően – a 865-ben kereszténnyé vált Bulgária első keresztény egyházi épülete volt. Alapfalainak megmaradt részletei alapján e templomnak igencsak sajátos volt az alaprajza. Olyan, a tetrakonchosz és a kereszt alaprajzú templom közötti, átmeneti típusként lehet leírni az adott épületet, amelynél az egyes kereszt-szarakat ívszeletek zárják. Az épület funkcióját közölje Pavel Georgiev mártíriumként határozta meg. Meghatározása arra utal, hogy egy olyan kultushelyként értelmezte, amely nem a keresztény liturgia minden cselekményének a tartására, hanem csak egy speciális funkció, egy keresztény mártír kultuszának a fenntartására szolgált. A preslavi mártírium sajátosága, hogy megépülése után igen hamar le is bontották, az érseki székesegyház építése miatt, így az nem válhatott követendő mintává, még a bolgár rezidenciális központokon belül sem. A kereszt alaprajzú templom és a tetrakonchosz közötti átmenetnek minősíthető alaprajzi típus is eltűnt a koraközépkori Balkán építészetéből.

Ezzel szemben viszont a balkáni térség keleti és központi részének koraközépkori építészetében több példát is találni a valódi tri- vagy tetrakonchoszra, azaz három-, illetve négykaréjos térszerkezetre. Olyan templomokra tehát, ahol a központi, négyzet alaprajzú tér három- vagy négy oldalához egy-egy apszis, tehát félkör alaprajzú tér csatlakozik. A két megoldás közül a háromkaréjos vált gyakoribbá. Az I. bolgár állam területén felépített trikonchoszok sorába tartozik a pliskai 28. templom,⁶⁰ továbbá az I. bolgár állam macedóniai utódállamának három, igen fontos műemléke az Ochrida/Ohrid városában álló, Sv. Naum,⁶¹ ill. Sv. Pantelejmon-templom⁶² I. építési fázisa, (*1. t. 2, 3.*) valamint a városka határában kibontott, goricaí⁶³ trikonchosz (*1. t. 8.*).

A három- illetve négykaréjos kis templomok építészeti kapcsolatait azonban csak akkor látjuk

⁵⁹ Georgiev 1993.

⁶⁰ Čilingirov 1978, 33, figura de stânga jos.

⁶¹ Nenadović 1980, 19, fig. 78; Fingarova et al. 2009–2011, col. 197–198, fig. 14.

⁶² Fingarova et al. 2009–2011, col. 201–202, fig. 14.

⁶³ Fingarova et al. 2009–2011, col. 197–198, fig. 13.

⁵⁹ Georgiev 1993.

⁶⁰ Čilingirov 1978, 33, bal alsó ábra.

⁶¹ Nenadović 1980, 19, 178. kép; Fingarova et al. 2009–2011, 197–198. oszlop, 14. ábra.

⁶² Fingarova et al. 2009–2011, 201–202. oszlop, 14. ábra.

⁶³ Fingarova et al. 2009–2011, 197–198. oszlop, 13. ábra.

în vedere faptul că o parte din aceste clădiri nu provine din Primul Stat Bulgar, ci din perioada restaurației bizantine ce i-a urmat. Acestui grup aparține, de pildă, tetraconcul din Peristerai, (*Pl. 1/10*) ori cel din Veljusa. (*Pl. 1/9*) Ag. Andreas⁶⁴ din Peristera ocupă un loc special în istoria arhitecturii bizantine, spațiul său central, cu plan pătrat, a fost lărgit nu doar cu câte o absidă, ci cu câte un triconc.

În pofida acestor exemple, nu capela cu plan triconc ori tetraconc a devenit cel mai răspândit tip de clădire al arhitecturii Evului Mediu timpuriu din spațiul balcanic, ci clădirea cu plan în cruce. (*Pl. 2/2–14*) Vorbim de clădiri de dimensiuni mici (de maximum 10 m lungime!), cu reprezentarea crucii în planul lor, monocelulare, cu câte-o absidă de dimensiuni mici, cu nava cu închidere dreaptă pe fața apuseană și cu două spații de forma unei nișe scurte, la fel cu închidere dreaptă, care se alătură celor două fețe laterale ale navei. În majoritatea cazurilor, spațiul era acoperit cu o cupolă. Datorită fragmentării monumentelor păstrate, nu putem susține cu certitudine că pentru aceste biserici mici, cu planul în cruce, cupola constituia un component indispensabil.

Bisericile mici cu plan în cruce au fost remarcate încă din 1931 de Nikola Mavrodinov, de la el provine prima publicație despre bisericile din Boboševo și Sapareva Banja.⁶⁵ (*Pl. 2/7,8*) Dar abia în urma săpăturilor sistematice din ultimele decenii a devenit clar că acest tip de biserică nu era sporadic în Bulgaria medievală. Dintre centrele rezidențiale ale Primului Stat Bulgar, biserici cu asemenea plan au fost descoperite în număr mai mare la Veliki Preslav și în imediata vecinătate. Pe teritoriul acestui grup de așezări au fost scoase la suprafață fundațiile a cinci biserici asemănătoare. (*Pl. 2/2–6*) Trăsătura comună a planului lor e faptul că spațiul celor două nișe laterale, care creionează planul cruciform, a fost integrat în zidurile laterale, groase, ale miciei nave. Astfel, deși în baza paramentului exterior aceste biserici pot părea clădiri cu o singură navă, structura spațială interioară demonstrează că în realitate ele au planul în cruce. În baza materialului din Preslav, pe bună dreptate ne putem întreba: oare și micile biserici cu plan în cruce ale Bulgariei „provinciale” pot proveni din același izvor? (*Pl. 2/7–9*) Independent de faptul că, în cazul unor monumente mai dificil databile, este legitim să presupunem o datare de după încetarea existenței Primului Stat Bulgar. Această idee poate fi importantă în

ât punctos, ha figyelembe vesszük: az emlékananyag egy része nem az I. bolgár állam, hanem az azt követő bizánci restauráció időszakának emléke. E csoportba tartozik pl. a peristerai (*1. t. 10.*), vagy a veljusai (*1. t. 9.*) tetraconchosz. A peristerai Ag. Andreas⁶⁴ sajátos helyet foglal el a bizánci építészet történetében: a központi, négyzet alaprajzú teret nem csupán egy-egy apszissal, hanem egy-egy trikonchosszal bővítették.

A felsorolt példák ellenére: nem a három-, illetve négykaréjos kápolna vált a balkáni térség koraközépkori építészetének a leggyakoribb épülettípusává, hanem a kereszt alaprajzú épület. (*2. t. 2–14.*) Olyan kisméretű (maximum 10 m hosszúságú!), a keresztet alaprajzukban megjelölt, egysejtű épületekről van szó, amelyek egy-egy kis méretű apszisból, a belőle nyíló, nyugati oldalán egyenes lezárású hajóból, és a hajó két oldalához csatlakozó, két, rövid, szintén egyenes lezárású, fülkeszerű térből állnak. A kis templomok többségének kupola zárta a terét. Az emlékananyag töredékessége miatt azonban sajnos nem lehet biztonsággal érvelni amellest, hogy a kereszt alaprajzú templomok térszerkezetének a kupola elengedhetetlen része lett volna.

A kereszt alaprajzú kis templomokra már Nikola Mavrodinov felfigyelt 1931-ben, és tőle származik a boboševoi, és a Sapareva Banja-i templom első közlése. (*2. t. 7, 8.*)⁶⁵ Az utóbbi évtizedek nagy kiterjedésű ásatásai alapján vált csak világossá az, hogy az adott templomtípus nemcsak szórványosan volt ismert a középkori Bulgáriában. Az I. bolgár állam rezidenciális központjai közül Veliki Preslavban és közvetlen környékén került napvilágra nagyobb számban ilyen templom alaprajza. Összesen öt ilyen templom alapjait sikerült e településhalmaz területén kibontani. (*2. t. 2–6.*) Alaprajzuk hasonló vonása, hogy a kereszt alaprajzot kirajzoló két oldalfülke terét a kicsiny hosszhoz vastag oldalfalaiba integrálták. Így e templomok, bár külső falsíkjuk alapján egyhajós épületnek tűnhetnek, belső terük térszerkezete mégis azt tanúsítja, hogy valójában kereszt alaprajzúak. A preslavi emlékananyag alapján joggal vethető fel annak a lehetősége, hogy a „vidéki” Bulgária kereszt alaprajzú kis templomai is e forrásra vezethetők vissza. (*2. t. 7–9.*) Függetlenül attól, hogy egy-egy nehezen keltezhető emlék esetében joggal felvethető az I. bolgár állam megszűnése utáni időkre utaló keltezés. E felvetés a bojanai

⁶⁴ Mango 1986, 120, fig. 167.

⁶⁵ Mavrodinov 1931, 59, fig. 69; 60, fig. 71.

⁶⁴ Mango 1986, 120, 167. ábra.

⁶⁵ Mavrodinov 1931, 59, 69. ábra; 60, 71. ábra.

cazul bisericii nr. 1 – cea mai timpurie – de la mănăstirea Boiana,⁶⁶ (Pl. 2/9) clădirea fiind un monument emblematic al istoriei arhitecturii bulgare. Și în cazul acestei biserici, cele două nișe mici, cu închidere dreaptă, au fost integrate în volumul zidurilor groase laterale. Este de reținut, că din Bulgaria mai cunoaștem și biserica cu plan în cruce, la care și fațadele exterioare desenează forma crucii. Mica biserică din Botevo face parte din această categorie.⁶⁷ (Pl. 2/13)

O trăsătură caracteristică a arhitecturii de ev mediu timpuriu din Balcani este faptul că aceste clădiri cu suprafață mică, cu plan în cruce, apar și în treimea mijlocie a spațiului studiat, în localități care, conform hotarelor conturate în epoca modernă, se găsesc în Serbia, Macedonia, Muntenegru și Albania. Dar aceste locuri, în secolele IX–X, făceau încă parte din Primul Stat Bulgar. Fundații ale unor biserici mici, cu plan în cruce, au fost observate la Djunis din Serbia, Gornji Kozjak, Morodviz, Teranci și Žiganci din Macedonia, respectiv Marmaro în Albania.⁶⁸ (Pl. 2/15, 12, 10, 11, 14) Multe dintre bisericile enumerate au fost distruse sau transformate în secolele ulterioare, astfel, determinarea primei faze de construire a devenit posibilă prin cercetări arheologice, respectiv activități legate de protecția monumentelor. Din păcate, publicarea detaliată și riguroasă a acestor lucrări lipsește sistematic, așadar nu putem stabili în ce măsură aceste datări din secolele IX–XI sunt de încredere.

Ca a treia structură spațială amintim tipul de biserică în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, foarte populară și ea în arhitectura de ev mediu timpuriu, în treimea centrală și orientală a Peninsulei Balcanice. În secolul al X-lea frecvența ei se datorează faptului că acest tip de biserică a fost probabil cel mai răspândit în centrele rezidențiale bulgare: Pliska, Veliki Preslav, Madara etc.⁶⁹ Incertitudinea acestei observații provine din faptul că bisericile centrelor rezidențiale bulgare au fost distruse încă din veacurile Evului Mediu, iar din fundațiile lor, scoase la iveală prin săpături arheologice, deseori nu putem deduce cu siguranță dacă clădirea de odinioară avea sau nu patru bolți cilindrice în formă de cruce, respectiv cupolă. O incertitudine ilustrată de poate cea mai celebră biserică din Evul Mediu timpuriu, Catedrala din Ochrida/Ohrid

monastor I, azaz a legkorábbi temploma⁶⁶ (2. t. 9.) esetében bírhat fontossággal, lévén e templom a bolgár építészettörténet egyik emblemikus műemléke. E templom esetében is a vastag oldalfalak tömegébe integrálták a hajóból nyíló két kis, egyenes lezárású fülkét. Megjegyzendő, hogy Bulgáriából olyan kereszt alaprajzú templom is ismert, amelynek külső falsíkjai is kirajzolják a keresztalakot. A botevoi kis templom tartozik e kategóriába.⁶⁷ (2. t. 13.)

A Balkán koraközépkori építészetének egyik sajátossága, hogy a fentebb leírt kis alapterületű, kereszt alaprajzú épületek a vizsgált térség középső harmadában is feltűnnek, olyan helységeken, amelyek az újkori terület-besorolás szerint már Szerbiában, Macedóniában, Montenegróban, illetve Albániában találhatók. Az adott helyszínek azonban a 9–10. században még az I. bolgár állam területébe tartoztak. Kisméretű, kereszt alaprajzú templom alapfalait a szerbiai Djunisban, a macedóniai Gornji Kozjakban, Morodvizben, Teranciban valamint Žiganciban, illetve az albániai Marmaróban sikerült megfigyelni.⁶⁸ (2. t. 15, 12, 10, 11, 14.) A felsorolt templomok jelentős hányadát a későbbi évszázadokban lerombolták, vagy átépítették, így első építési fázisuk meghatározása régészeti feltárásnak, illetve állagvédelmi munkálatoknak köszönhető. Sajnos azonban e munkálatok eredményeinek a részletes közlése rendszeresen elmarad, így nem vizsgálható, a 9–11. századi keltezések megbízhatóságának a mértéke.

Harmadik térszerkezetként a keresztkupolás templomtípust említjük, amely igencsak népszerű volt a Balkán-félsziget középső és keleti harmadának a koraközépkori építészetében. 10. századi gyakorisága első sorban annak köszönhető, hogy ez volt a bolgár rezidenциális központok: Pliska, Veliki Preslav, Madara, stb. egyik leggyakoribb, sőt talán éppen a leggyakoribb templomtípusa.⁶⁹ A megítélés bizonytalansága annak a következménye, hogy a bolgár rezidenциális központok templomai még a középkor évszázadaiban elpusztultak, a kiásott templomalapokból pedig elég gyakran nem lehet teljes bizonyossággal kikövetkeztetni, volt-e az egykori épületnek négy, kereszt alakban elrendezett dongaboltozata, illetve kupolája. Jól szemlélteti a bizonytalanságokat a térség talán leghíresebb, korai középkori temploma az ochridai/ohridi

⁶⁶ Čilingirov 1978, 64 (fig. nenumerotată)

⁶⁷ Stančev 1959, 70–75.

⁶⁸ Janković 2007, 150, fig. 166.

⁶⁹ Čilingirov 1978, 31–32; Čaneva-Dečevska 1980, 17–27.

⁶⁶ Čilingirov 1978, 64, számozatlan ábra.

⁶⁷ Stančev 1959, 70–75.

⁶⁸ Janković 2007, 150, 166. ábra.

⁶⁹ Čilingirov 1978, 31–32; Čaneva-Dečevska 1980, 17–27.

cu hramul Sv. Sofija.⁷⁰ (Pl. 4/3) Disputa⁷¹ despre încadrarea tipologică, precum și despre fazele sale de construcție a putut să se calmeze numai după ce în anii 1950 a început cercetarea arheologică și cea de istoria artei.⁷² Ținând cont de zidurile descoperite, trebuie să acceptăm că în prima fază de construire, Sv. Sofija a fost o biserică cu plan în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc – în pofida faptului că în epoca modernă, ea a devenit o bazilică cu trei nave, nava longitudinală fiind acoperită cu trei bolți cilindrice.⁷³ Amintita incertitudine, precum și „*embarras de richesse*” a materialului din Primul Stat Bulgar ne obligă să trimitem la bisericile considerate cele mai importante, mai precis la unele apărute în sintezele lui Krăstju Mijatev, Asen Čilingirov, sau Neli Čaneva-Dečevska.⁷⁴ Din acest grup fac parte mai multe clădiri eclesiastice ale centrului rezidențial din Pliska și Veliki Preslav (Bulgaria) (Pl. 4/1,2,4): biserica nr. 5 din Pliska,⁷⁵ biserica nr. 4 din Preslav,⁷⁶ precum și (rămânând la Preslav) biserica ce exista cândva lângă uzina de apă, plus cele două fundații de biserică descoperite recent lângă poarta sudică a cetății interioare.⁷⁷ O parte a celorlalte biserici legate de Primul Stat Bulgar a ieșit la iveală în imediata vecinătate a centrului din Veliki Preslav, de exemplu, biserica 1 și 2 din Avradaka.⁷⁸ Pentru noi, dintre bisericile în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc ale centrelor rezidențiale bulgare, pot fi considerate cele mai importante acelea, ale căror navă longitudinală este lată, adică planul lor se apropie de pătrat. Asemenea plan avea, de pildă, un rest de biserică din Preslav, cu numai două fundații de coloană, reconstituită totuși cu planimetrie în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.⁷⁹ (Pl. 4/1)

În afara bisericilor în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc de la Pliska și Preslav,

Sv. Sofija-titulusú székesegyház⁷⁰ is. (4. t. 3.) E templom tipológiai besorolásáról, valamint egyes építési fázisairól folytatott disputa⁷¹ csak az után juthatott nyugvópontra, hogy az 1950-es években megindult a székesegyház régészeti-művészettörténeti kutatása.⁷² A munkálatok során kibontott falindítások miatt tényként kell elfogadni azt, hogy a Sv. Sofija I. építési fázisában keresztkupolás térrendszerű templom volt – annak ellenére, hogy az újkort háromhajós bazilikaként érte meg, tehát hosszházát már három dongaboltozat fedi.⁷³ A vázolt bizonytalanság, illetve a bőség zavara miatt az I. bolgár állam emléanyagából csak a legfontosabbnak tartott keresztkupolás templomokra, azaz a Krăstju Mijatev, Asen Čilingirov, illetve Neli Čaneva-Dečevska áttekintésében szereplő emlékekből utalunk néhányra.⁷⁴ E körbe tartozik a pliskai, illetve a Veliki Preslav-i (Bulg.) rezidenziális központ több egyházi épülete (4. t. 1, 2, 4.): így a pliskai 5. számú,⁷⁵ vagy a preslavi 4. számú templom,⁷⁶ továbbá, Preslavnál maradvány: a vízmű mellett egykor álló templom, valamint a belső vár déli kapuja mellett a közelmúltban feltárt két templomalap.⁷⁷ Az I. bolgár államhoz kapcsolódó további templomok egy része a Veliki Preslav-i központ közvetlen közelében kerültek napvilágra, pl. az avradakai 1. és 2. templom.⁷⁸ Dolgozatunk témája miatt a bolgár rezidenziális központok keresztkupolás templomai közül azok tekinthetők a legjelentősebbeknek, amelyek hosszháza széles, alaprajzuk a négyzethez közelítő alakú. Ilyen alaprajza volt pl. az egyik preslavi, csupán két oszlopalappal rendelkező, mégis keresztkupolás térszerkezettel rekonstruált templommaradványnak.⁷⁹ (4. t. 1.)

A pliskai, illetve preslavi keresztkupolás templomokon kívül meg kell emlékezni azokról az épületekről is, amelyek a bolgár rezidenziális

⁷⁰ Luările de poziție referitoare la această biserică ar putea constitui o bibliotecă întreagă. Prezentarea lor ar depăși limitele lucrării noastre, astfel, trimitem doar la o recentă sinteză, care cuprinde și literatura mai veche: Schellewald 1986.

⁷¹ Vezi prezentarea acestei dispute: Schellewald 1986, 10–23.
⁷² Primele rezultate ale acestor activități, în limba franceză: Koco 1956, 139–144.

⁷³ Un rezumat în limba germană a acestor rezultate: Schellewald 1986, 188–191.

⁷⁴ Mijatev 1974, 103–117; Čilingirov 1978, 31–32; Čaneva-Dečevska 1980, 17–27.

⁷⁵ Moutsopoulos 1989, 312, fig. 12.

⁷⁶ Kádár (Wessel) 1966, rândurile 810–811, fig. 7.

⁷⁷ Bonev 1992, 44–49; Pirovska 1995, 37–40.

⁷⁸ Mijatev 1974, 103–104, fig. 110, 111. Consideră că cele două biserici, păstrate numai la nivelul fundațiilor, aparțineau sistemului în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.

⁷⁹ Tonev (red.principal) 1969, 95.

⁷⁰ Az e templomra vonatkozó, szinte könyvtárnyi megnyilatkozás áttekintése szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit, így csak egyetlen új összefoglalásra érdemes utalni, amely részletesen áttekinti a korábbi szakirodalmat is: Schellewald 1986.

⁷¹ E vitát összefoglalta: Schellewald 1986, 10–23.

⁷² E munkálatok első eredményeit áttekinti francia nyelven: Koco 1956, 139–144.

⁷³ Német nyelven összefoglalta e kutatási eredményeket: Schellewald 1986, 188–191.

⁷⁴ Mijatev 1974, 103–117; Čilingirov 1978, 31–32; Čaneva-Dečevska 1980, 17–27.

⁷⁵ Moutsopoulos 1989, 312, 12. ábra.

⁷⁶ Kádár (Wessel) 1966, 810–811. sor, 7. ábra.

⁷⁷ Bonev 1992, 44–49; Pirovska 1995, 37–40.

⁷⁸ Mijatev 1974, 110, 111. ábra, 103–104. szerint keresztkupolás rendszerű volt a két, csak alapfalaiban megmaradt templom.

⁷⁹ Tonev (főszerk.) 1969, 95.

trebuie să amintim și pe acelea ctitorite departe de centrele rezidențiale, în unele cazuri nici măcar înainte de 971, adică în epoca existenței Primului Stat Bulgar, ci la cumpăna veacurilor X–XI, când în Macedonia a fost înființat un stat-urmaș, special, sub conducerea autoproclamatului țar Samuil. De acest grup de biserici aparține amintita Sv. Sofia din Ochrida, precum și Ag. Ghermanos (Sv. Gherman) aflată pe malul lacului Prespa-Mică.⁸⁰ (Pl. 4/5) Această din urmă biserică trebuie să o evidențiem în mod special în contextul lucrării noastre, deoarece, în prima etapă de construire, planul navei longitudinale al clădirii se apropia de pătrat.⁸¹

Prin menționarea bisericii de la Prespa, am atras deja în tabloul lucrării noastre un monument pe care o însemnată parte a specialiștilor nu îl leagă de Primul Stat Bulgar sau de statul-urmaș macedonean al acestuia. Abordarea lor se justifică prin faptul că structura spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc apare în Balcani într-un areal mult mai amplu decât extinderea Primului Stat Bulgar. Din literatura de specialitate putem afla date referitoare la aproape 50 (!) de biserici în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, care din diverse considerente, cu grad diferit de credibilitate, au fost datate în secolele IX–XI ori VIII–XII.⁸² Am depăși limitele lucrării noastre prin realizarea catalogului acestor biserici și verificarea datărilor. Astfel, ne rămâne să enumerăm câteva biserici, mai frecvent citate, apoi vom evidenția câteva tendințe fundamentale. De pe teritoriul Greciei, din grupul amintitelor biserici fac parte ambele biserici⁸³ ale mănăstirii Hosios Lukas din Stiris, șase biserici din Atena printre care Kapnikarea,⁸⁴ Panagia Gorgoepekoos⁸⁵ și Ag. Elias,⁸⁶ apoi biserica mănăstirii Hosios Melentios de pe muntele Kitharion,⁸⁷ Panagia Panaxiotissa⁸⁸ din Gavrolimi, Ano Lampabo din Hlerin,⁸⁹ Panaghia ton Chalkeon,⁹⁰ din Thessaloniki; în Macedonia

központoktól távolabb létesültek, egyes esetekben már nem is 971 előtt, azaz az I. bolgár állam fennállásának idején, hanem a 10–11. század fordulóján, amikor Macedóniában e bolgár államnak egy sajátos utódállama létesült, egy Sámuel nevű, önjelölt cár vezetése alatt. E templomok körébe tartozik a már említett ochridai Sv. Sofija, valamint a Kis-Prespai tó partján álló Ag. Germanosz (=Sv. German) (4. t. 5.)⁸⁰ stb. Ez utóbbi, kisméretű templomot dolgozatunk témája miatt külön is ki kell emelnünk, hiszen a Szt. Germanosznak szentelt épület széles hosszházának alaprajza az 1. építési fázisban a négyzethez közelített.⁸¹

A prespai templom említése által már egy olyan emléket is bevontunk áttekintésünkbe, amelyet a szakemberek egy jelentős része már nem köt az I. bolgár államhoz vagy annak macedóniai utódállamához. Megközelítésüket az indokolja, hogy a keresztkupolás térszerkezet a koraközépkori Balkánon az I. bolgár állam kiterjedésénél jóval szélesebb körben bukkan fel. Közel ötven(!) olyan keresztkupolás templom adatairól szerezhetünk tudomást a szakirodalomból, amelyet különböző indokok alapján, és különböző szintű megbízhatósággal a 9–11. vagy a 8–12. századra kelteztek.⁸² Jelen munkánk kereteit szétfeszítené e templomok pontos adattárának a megszerkesztése, és az egyes keltezések ellenőrzése. Így csak néhány gyakrabban idézett templomot sorolunk fel, majd pedig néhány alaptendenciát emelünk ki röviden. A mai Görögország területén a koraközépkori, keresztkupolás templomok körébe tartozik a méltán világhírű sztiriszi, Hosziosz Lukasz-monostor mindkét temploma⁸³, továbbá hat athéni templom, köztük a Kapnikarea⁸⁴, a Panagia Gorgoepekoos⁸⁵ és az Ag. Elias⁸⁶, továbbá a Kitharion-hegyi Hosziosz Melentiosz-kolostor temploma,⁸⁷ a gavrolimi Panagia Panaxiotissa⁸⁸, a hlerini Ano Lampabo⁸⁹, a thesszaloniki Panaghia ton Chalkeon,⁹⁰ Macedóniában a drenovoi Bogorodičina crkva⁹¹, Albániában a dropulli

⁸⁰ Soustal et al. 1995, col. 1091–1092.

⁸¹ Subliniază în mod special aceste fenomene: Tonev 1969, 95.

⁸² Tratează sintetic această structură spațială, menționând amănunțit și exemplele din Evul Mediu timpuriu: Schmuck 1991, col. 355–374.

⁸³ Krautheimer 1986, fig. 297; Mango 1986, 124, fig. 170–172.

⁸⁴ Travlos 1966, rândul 382, fig. 12.

⁸⁵ Travlos 1966, rândul 382, fig. 12; Mango 1986, fig. 202.

⁸⁶ Moutsopoulos 1989, 761, fig. 89.

⁸⁷ Koder 1971, col. 1149–1150, fig. 26.

⁸⁸ Hetherington 1991, 95.

⁸⁹ Moutsopoulos 1989, 761, fig. 90.

⁹⁰ Mango 1986, 120, fig. 165–166.

⁸⁰ Soustal et al. 1995, 1091–1092. oszlop.

⁸¹ Külön kiemeli e jellegzetességet: Tonev (főszerk.) 1969, 95.

⁸² Összefoglalóan értekezik e térszerkezetéről, részletesen kitérve a korai középkori példákra is: Schmuck 1991, 355–374. oszlop.

⁸³ Krautheimer 1986, 297. ábra; Mango 1986, 124, 170–172. ábra.

⁸⁴ Travlos 1966, 382. sor, 12. ábra.

⁸⁵ Travlos 1966, 382. sor, 12. ábra; Mango 1986, 202. kép.

⁸⁶ Moutsopoulos 1989, 761, 89. ábra.

⁸⁷ Koder 1971, 1149–1150. oszlop, 26. ábra.

⁸⁸ Hetherington 1991, 95.

⁸⁹ Moutsopoulos 1989, 761, 90. ábra.

⁹⁰ Mango 1986, 120, 165–166. ábra.

⁹¹ Nenadović 1980, 115–116. a háromhajós bazilikák között

– Bogorodičina crkva⁹¹ din Drenovo, în Albania – Dropulli Eiposkopi,⁹² din Dropull și Sh. Merisë⁹³ din Labova e Kryqit etc. În general, se poate afirma că în sudul Peninsulei Balcanice, bisericile clădite în secolele IX–XII cu sistem în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, oferă o imagine mai variată, decât cele din Primul Stat Bulgar. Afirmatia e susținută de diversitatea perechilor de pilaștri ce articulează nava longitudinală, frecvența aripilor de construcție ce îmbogățesc structura spațială și numărul mai mare de piese sculptate în piatră. Merită subliniat faptul că și în grupul acestor biserici s-au găsit unele care aveau nava longitudinală largă, cu plan ce se apropia de pătrat. Acestui grup aparține Ag. Apostoloi⁹⁴ din Atena, de renume mondială, (Pl. 4/6) având o datare puțin târzie din perspectiva temei noastre, fixată în secolele XI–XII. Apoi, trebuie să amintim și biserica ruină din Prčanji⁹⁵ (Muntenegru), pe malul golfului din Cattaro/Kotor, (Pl. 4/7) deoarece și aceasta avea configurație similară și plan ce se apropia de pătrat.

Cu menționarea bisericii din Prčanji am și trecut la marginea apuseană a Balcanilor, adică pe litoralul de răsărit al Mării Adriatice, într-un spațiu amintit deja, legat de biserica Sf. Petru și Pavel din Čičevo. Această regiune este în mod special bogată în biserici medievale-timpurii care reprezintă crucea în planul și în spațiul lor interior. Pentru a evita posibile confuzii, precizăm: capelele cu plan tri- și tetraconc, cele cu plan în cruce ori în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc din această zonă erau folosite încă din momentul construirii lor de comunități, care optaseră pentru varianta occidentală a creștinătății.

În legătură cu clădirile cu plan triconc și tetraconc, trebuie să subliniem în primul rând faptul că ele se găsesc atât la nord, în golful Kvarner/Quarnero, (Pl. 1/4–6) cât și în sud, în așa-zisul Litoral al Muntenegrului.⁹⁶ (Pl. 1/7) Din păcate, majoritatea clădirilor cu plan tri- și tetraconc s-au păstrat doar în fundație sau în stare modificată. De exemplu ruinele bisericii de la Krk/Veglia – Mala Luka, (Pl. 1/6) ori capela triconcă

Eiposkopi,⁹² illetve a Labova e Kryqit-i Sh. Merisë,⁹³ stb. Általánosságban elmondható, hogy a Balkán déli részén a 9–12. századi felépült, kereszt-kupolás templomok térszerkezeti szempontból kicsit változatosabb képet mutatnak, mint az I. bolgár állam emlékműve. Erre utal a hosszúság tagoló támpárok változatossága, a térszerkezetet bővítő épületszárnyak gyakorisága, valamint – végül, de nem utolsó sorban – a kőfaragványok nagyobb száma is. Szintén dolgozatunk témája miatt érdemes kiemelni, hogy a templomok e csoportjában is akadt olyan, amelynek széles, alaprajzában a négyzethez közelítő hosszúka volt. Az ilyen templomok körébe tartozik a méltán világhírű athéni Ag. Aposztoloi (4. t. 6.), dolgozatunk szempontjából talán kicsit kései, 11–12. századi keltezéssel.⁹⁴ Második helyen a Cattarói/Kotori-öböl partjainál fekvő prčanji (Mont.) lelőhely templomára (4. t. 7.) kell utalni, mert ezen épület is kereszt-kupolás térszerkezettel és a négyzethez közelítő alaprajzzal rendelkezett.⁹⁵

A prčanji templom említésével már át is tértünk a Balkán nyugati szélére, az Adria keleti partvidékére, egy olyan tájra, amelyre a čičevoi Szt. Péter és Pál-titulusú templom kapcsán fentebb már utaltunk. Az adott régió kifejezetten gazdag koraközépkori, a keresztet alaprajzukban, illetve belső terükben felmutató templomokban.

A lehetséges félreértések elkerülése érdekében: a dalmáciai régió három-, illetve négykaréjos kápolnáit, kereszt alaprajzú vagy kereszt-kupolás templomait már megépülésük idején is olyan közösségek használták, amelyek a kereszténység nyugati válfaját vették fel.

A három-, illetve négykaréjos épületekről első helyen az emelendő ki, hogy ilyen templomok vagy kápolnák megtalálhatók mind északon, a Quarnerói/Kvarneri-öbölben, (1. t. 4–6.) mind pedig délen, az ún. montenegrói tengerparton.⁹⁶ (1. t. 7.) Az észak-, illetve dél-dalmáciai tri-, illetve tetrakonchoszok többsége sajnos csak alapfalaiiban vagy igencsak átépített állapotban élte meg a jelenkort – lásd pl. a Krk/Veglia–Mala Luka-i templomalapot (1. t. 6.), vagy a ragúzai/dubrovnik-i székesegyház 1. építési fázisához csatlakozó

⁹¹ Nenadović 1980, 115–116. O amintește printre bazilicile cu trei nave, însă în baza planului publicat de el (vezi tot acolo fig. 194) este evident că această biserică aparține tipului în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.

⁹² Pallas 1968, rândurile 250–251, fig. 20–22.

⁹³ Meksi 1983, tab. 24.

⁹⁴ Travlos 1966, col. 380, imaginea 12, rândul superior, figura de margine dreapta.

⁹⁵ Bošković 1976, 78, fig. 11.

⁹⁶ Marasović 2008, 225, fig. 220; Deroko 1985, 42, fig. 12.

emliti, az általa közölt alaprajz (uo. 194. ábra) alapján azonban nyilvánvaló, hogy e templom a kereszt-kupolás típusba tartozik.

⁹² Pallas 1968, 250–251. sor, 20–22. ábra.

⁹³ Meksi 1983, 24. tábla.

⁹⁴ Travlos 1966, 380. oszlop, 12. kép, felső sor, jobb szélső ábra.

⁹⁵ Bošković 1976, 78, 11. ábra.

⁹⁶ Marasović 2008, 225, 220. ábra; Deroko 1985, 42, 12. kép.

alăturată primei faze de construire a catedralei din Dubrovnik/ Raguza. (Pl. 4/8) Fragmentarea fondului de clădiri conferă importanță capelei cu plan triconc, cu hramul Sv. Nikola din Nin⁹⁷ (Pl. 1/5) sau celei cu hramul Sv. Krševan, adică Sf. Grizogon,⁹⁸ (Pl. 1/4) din insula Krk/Veglia, deoarece în cazul lor se poate studia nu doar planul, ci și detaliile structurii spațiale.

În cazul celorlalte două tipuri de plan, trebuie să ne oprim în primul rând în zona de litoral a Mării Adriatice, unde avem de-a face cu cel puțin patru biserici cu plan în cruce și alte cel puțin patru cu plan în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Despre prima biserică cu plan în cruce medieval timpuriu de pe teritoriul Dalmației s-a publicat un studiu încă din ultima treime a secolului al XIX-lea. Este vorba de biserică cu hramul Sf. Cruce, în lb. croată Sv. Križ,⁹⁹ (Pl. 3/4) din orașul Nin. Clădirea – cu plan de cruce grecească, cu două abside laterale la răsărit, cu bolți cilindrice peste brațele crucii și o cupolă peste careu – a devenit celebră nu doar datorită soluțiilor sale arhitecturale. Această biserică putea fi, începând din secolul al IX-lea, catedrala episcopului din Nin. Spre deosebire de biserică din Nin, puțini cunosc, chiar dintre istoricii de artă care se ocupă de epocă, biserică cu hramul Sv. Dunat din insula Krk/Veglia.¹⁰⁰ (Pl. 3/5) Structura spațială a bisericii de dimensiuni mici, aparent foarte simplă în baza modulului său de zidire, este de o complexitate specială: absidei sale cu închidere dreaptă i se adaugă o navă longitudinală de formă dreptunghiulară, din care, pe cele două părți laterale se deschide câte o nișă cu închidere dreaptă. O parte accentuată a structurii spațiale a bisericii este cupola, care acoperă toată nava longitudinală. În lipsa surselor scrise, doar pe baza unor observații stilistice, se obișnuiește ca biserică să fie datată în secolele IX și X. Oricât de specială ar fi formarea spațiului acestei biserici, poate are totuși o analogie. La marginea orașului Podgorița din Muntenegru s-au scos la suprafață fundațiile unei biserici asemănătoare celor descrise mai sus. (Pl. 3/6) Dar cum aici nu s-au păstrat elevații, nu știm dacă și la Podgorița a existat cupola de mari dimensiuni ce acoperea

négykaréjos kápolnát. (4. t. 8.) Az emléktárgy töredékessége teszi fontossá a nini Sv. Nikola-titulusú, (1. t. 5.)⁹⁷ valamint a Krk/Veglia szigeten álló, Sv. Krševan, azaz Szt. Grizogón-titulusú, (1. t. 4.)⁹⁸ háromkaréjos kápolnát, mert ezek esetében nemcsak az alaprajz, hanem a térszerkezet részletei is tanulmányozhatók.

A másik két alaprajzi típus esetében pedig az emelendő ki első helyen, hogy legalább négy kereszt alaprajzú, illetve további négy kereszt-kupolás templommal kell számolnunk az Adriai tenger keleti partvidékén. Már a 19. század utolsó harmadában közölték az első kereszt alaprajzú, korai középkori templomot Dalmácia területéről. A legelőbb közölt, és minden bizonnyal a legtöbbet idézett műemlék a Nin városában álló, Szt. Kereszt-titulusú templom, horvát nevén: Sv Križ.⁹⁹ (3. t. 4.) E görögkereszt alaprajzú, keleti oldalán két mellékszentéllyel is rendelkező, az egyes keresztszárak felett dongaboltozatokkal, a négyezet felett pedig kupolával fedett templomot nemcsak építészeti megoldásai tették híressé. E templom lehetett a 9. századtól a nini püspök székesegyháza, és ennek révén fontos szerepe volt a formálódó Horvát Királyság vallási életében. A nini templommal ellentétben még a korszakkal foglalkozó építészettörténészek közül is csak kevesen ismerik a Krk (olaszosan Veglia) szigetén álló, Szt. Donát-titulusú templomot (3. t. 5.).¹⁰⁰ A kisméretű, és falazásának módja alapján végtelenül egyszerűnek elkönnyelendő templom térszerkezete sajátosan bonyolult: egyenes lezárású szentélyéhez téglalap alakú hosszház csatlakozik, amelynek mindkét oldalán egy-egy, szintén egyenes lezárású falfülke nyílik. A kis templom téralkotásának hangsúlyos része a kupola, amely az egész hosszházat lefedi. Írott források hiányában stíluskritikai alapon szokás e templomot a 9. és a 10. századra keltezni. Bármennyire is sajátos e templom téralkotása talán mégis rendelkezik egy párhuzammal. A montenegrói Podgorica határában sikerült feltárni egy, a fentiekben leírtakhoz hasonló templom alapfala. (3. t. 6.) Mivel azonban ez utóbbi esetben a felmenő falak nem maradtak meg, nem tudhatjuk megvolt-e Podgoricában is a teret lefedő,

⁹⁷ Pejaković – Gattin 1982, 72–73, 75, fotografii nenumerate; Marasović 2008, 225, fig. 220.

⁹⁸ Marasović 2008, 225, fig. 220; Regan – Nadilo 2009, 1184, plan nenumerotat.

⁹⁹ Pejaković – Gattin 1982, 78–83, fotografii nenumerate, 269–283; Marasović 2008, 227, fig. 227.

¹⁰⁰ Pejaković – Gattin 1982, 28–34, fotografii nenumerate; Regan – Nadilo 2009, 1182–1184, 1183 (plan nenumerotat)

⁹⁷ Pejaković – Gattin 1982, 72–73, 75, számozatlan fotók; Marasović 2008, 225, 220. ábra.

⁹⁸ Marasović 2008, 225, 220. ábra; Regan – Nadilo 2009b, 1184, számozatlan alaprajz.

⁹⁹ Pejaković – Gattin 1982, 78–83, számozatlan fotók, 269–283; Marasović 2008, 227, 227. ábra.

¹⁰⁰ Pejaković – Gattin 1982, 28–34, számozatlan fotók; Regan – Nadilo 2009b, 1182–1184, 1183 (számozatlan alaprajz)

spațiul, iar această absență constituie un obstacol de nedepășit în fața unei analize comparative.

Trecem acum în Dalmația pentru a evoca doar câteva cazuri de structuri spațiale în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc (*Pl. 4/7–9*) și începem cu precizarea că în aceste biserici liturghia creștină se făcea după ritul latin. Bisericele din Evul Mediu timpuriu din Dalmația, care intră în această categorie sunt: S. Lorenzo/Sv. Lovro din orașul Zara/Zadar,¹⁰¹ Sv. Mikula¹⁰² și Sv. Eufemija (*Pl. 4/9*) din Spalato/Split, respectiv prima fază de construire a catedralei din Raguza/Dubrovnik,¹⁰³ (*Pl. 4/8*) și nu în ultimul rând, biserica-ruină Sv. Toma din Prčanj, deja pomenită.¹⁰⁴ (*Pl. 4/7*) Despre datarea lor, reținem că, dintre monumentele enumerate, doar datarea din secolul al XI-lea a bisericii din Zara/Zadar este întrutotul sigură. În schimb, în cazul bisericilor în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc din Spalato/Split, Raguza/Dubrovnik și Prčanj, datarea lor rămâne una dintre problemele nerezolvate. În general, în literatura de specialitate găsim datarea propusă pentru secolul al IX-lea, dar fără prea multe argumente.

Tabloul monumentelor din secolele IX–XI din Balcani îl putem finaliza cu observația generală: reprezentarea crucii în plan a fost fără îndoială prezentă în arhitectura contemporană a zonei cercetate. Crucea putea fi vizualizată în plan și/sau în structura spațială cel puțin în trei feluri, pe zeci de biserici. Continuarea cercetărilor întâmpină însă mari dificultăți din cauza impasului la care se ajunge când se încearcă datarea monumentelor. De acest impas ne lovim chiar din momentul în care vrem să facem simpla operațiune de selectare a clădirilor ce pot fi luate în calcul.

Deși nu intră în tema lucrării noastre, merită să amintim câteva biserici mai târzii din Balcanii de nord, cu plan în cruce, a căror cercetare a avut impact asupra aprecierilor privind bisericile cu plan în cruce din Evul Mediu timpuriu. Mănăstirea benedictină din insula Mljet din Dalmația de Sud (*Pl. 3/7*) poate fi datată aproape cu certitudine într-o epocă ulterioară perioadei cercetate de noi, nu în secolul al XI-lea, ci chiar în secolul al XII-lea. Din cauza corului cu trei abside, această biserică cu plan în cruce păstrează, cu mare probabilitate, influența unor modele din

nagyméretű kupola, és e hiány a párhuzamos értékelés elé is áthidalhatatlan akadályt emel.

Áttérve a keresztakupolás térszerkezet dalmáciai példáira (4. t. 7–9.): dolgozatunk szabott keretei miatt csak röviden szeretnénk ezekre utalni, ismét kiemelve: e templomokban a latin rítus szerint folyt a keresztény liturgia. E típusba az alábbi, dalmáciai, koraközépkori templomok tartoznak: a Zára/Zadar városában álló S. Lorenzo/Sv. Lovro,¹⁰¹ a Spalato/Split városában álló Sv. Mikula,¹⁰² ill. Sv. Eufemija (4. t. 9.) a ragúzai/dubrovniki székesegyház I. építési fázisa,¹⁰³ (4. t. 8.) valamint – végül, de nem utolsó sorban – a már hivatkozott, prčanji Sv. Toma-titulusú romtemplom.¹⁰⁴ (4. t. 7.) A keltezésről csak annyit emelnénk ki, hogy a felsorolt műemlékek közül csupán a zárai/zadari templom 11. századi korhatározása teljesen biztos. Ezzel szemben: mind a spalato/spliti, mind a ragúzai/dubrovniki mind pedig a prčanji keresztakupolás templom esetében a keltezés jelenti az egyik, még nem teljesen megoldott problémát. A szakirodalomban általában a 9. századi keltezéssel találkozni, a datálásra szolgáló érvek részletesebb kifejtése nélkül.

A Balkán-félsziget 9–11. századi emlékanyagának az áttekintését egy olyan általános megjegyzéssel zárhatjuk, hogy a kereszt alaprajzi megjelenítése igencsak jelen volt a vizsgált térség adott korú építészetében. A keresztet legalább három módon tudták alaprajzban és/vagy térszerkezetben láthatóvá tenni, templomok tucatjain. A további vizsgálódásoknak azonban szűk határokat szab az emléktanyag nehéz keltezhetősége. E gátló körülmény miatt a vizsgálatokba bevonható épületek körének pusztá lehatárolása is nehézségekbe ütközik.

Nem tartozik dolgozatunk témájához, mégis meg kell emlékeznünk néhány olyan későbbi, észak-balkáni, kereszt alaprajzú templomról, amelyek kutatása visszahatott a koraközépkori kereszt alaprajzú templomok megítélésére. A dél-dalmáciai Mljet szigetén felépült bencés monostor (3. t. 7.) nagy biztonsággal keltezhető az általunk vizsgált időszávnál későbbi korbá, talán nem is a 11., hanem inkább a 12. századba. E kereszt alaprajzú templom a három apszisból álló szentélyfeje miatt joggal sejthetően itáliai előképek hatását őrzi.¹⁰⁵ A mljeti templom jelentőségét az is növeli, hogy az – Milka Čanak-Medić

¹⁰¹ Marasović 1990, 221 (imaginea 7)

¹⁰² Marasović 1990, 219 (imaginea 6)

¹⁰³ Peković 1995, 163–165. (imaginile 1, 2, 4)

¹⁰⁴ Bošković 1976, 78 (imaginea 11)

¹⁰¹ Marasović 1990, 221, 7. kép.

¹⁰² Marasović 1990, 219, 6. kép.

¹⁰³ Peković 1995, 163–165, 1, 2, 4. ábra.

¹⁰⁴ Bošković 1976, 78, 11. ábra.

¹⁰⁵ Čanak-Medić 1989, 147–167.

Italia.¹⁰⁵ Conform unei întemeiate argumentări¹⁰⁶ semnate de Milka Čanak-Medić, importanța bisericii din Mljet e sporită de faptul că ea putea fi prototipul mănăstirii ortodoxe din Studenița, ctitorită de primul domnitor al Serbiei Nemanide. Adică, biserica a fost puntea de legătură prin care elemente ale arhitecturii din Italia sudică puteau ajunge în Serbia medievală.

Este momentul să subliniem încă o dată că, în istoria arhitecturii sârbe, planul în cruce se bucură de o popularitate specială, deoarece și constructorii mănăstirii ortodoxe din Studenița – ctitorită în 1190 de către domnitorul Ștefan Nemanja (1168–1196), întemeietorul statului sârb medieval – s-au străduit să reprezinte în spațiu forma crucii: corului cu trei nave i-au adăugat o navă longitudinală neîmpărțită, acoperită cu o cupolă, iar spațiul navei longitudinale au lărgit-o cu câte-o concha laterală îngustă, cu închidere dreaptă. Dintre bisericile mănăstirilor ctitorite de către domnitorii sârbi în secolul al XIII-lea, astfel de planuri au avut Morača,¹⁰⁷ Studenica Hvostanska,¹⁰⁸ Žiča,¹⁰⁹ etc. Pe baza monumentelor menționate este cert că în tipul de plan descris mai sus s-a putut constata o importantă simplificare încă din secolul al XIII-lea: la bisericile construite de așa-zisa școală din Raška, în locul corului cu trei abside s-a ales soluția cu o absidă.

Acest tip de plan s-a menținut în epoca ce a urmat bălăile pierdute de la Kosovo-Polje din 1389, în perioada încetării statului sârb medieval. Prăbușirea statului chiar a facilitat răspândirea spre nord a bisericilor cu plan cruciform. Elita politică și bisericească sârbă – care s-a mutat spre nord, lângă malurile de sud ale Dunării, acceptată mai târziu în regatul maghiar medieval, și-a adus cu ea și atracția pentru acest tip de plan. Astfel, procesul deplasării spre nord a conducătorilor sârbi poate fi urmărită și prin date ce țin de istoria arhitecturii: de pildă prin apariția pe malul Dunării, în secolul al XV-lea, a bisericilor cu plan cruciform. În cercul acestora intră nu doar bisericile mănăstirești, ridicate în apropierea malului de sud al Dunării,¹¹⁰ ci și biserica construită la limita sudică a Regatului Ungar, la Stari Slankamen¹¹¹ (Serbia), precum și biserica mănăstirii din Stari Rakovac,¹¹² în ținutul Srem

megalapozott érvelése szerint¹⁰⁶ – a nemanjida Szerbia első uralkodója által alapított studenica i ortodox monostor templomának lehetett az előképe. Azaz, a mljeti templom volt az a közvetítő kapocs, amely által a dél-itáliai építészet egyes elemei a középkori Szerbiába is eljuthattak.

A szerb építészettörténetben – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a kereszt alaprajz annak okán örvend különös népszerűségnek, hogy a középkori szerb államot megalapító Nemanja István szerb fejedelem (1168–1196) által 1190-ben alapított studenica i ortodox monostor templomnak az építői is a keresztalak térbeli megjelenítésére törekedtek: a háromhajós szentélyfejhez egy osztatlan, kupolával is rendelkező hosszházat csatoltak, a hosszház terét pedig egy-egy egyenes lezárású, keskeny oldalkonchával bővítették. A szerb uralkodók által a 13. században alapított monostorok templomai közül ilyen alaprajzzal épült fel Morača,¹⁰⁷ Studenica Hvostanska,¹⁰⁸ Žiča¹⁰⁹, stb. A hivatkozott emlékek alapján bizonyos, hogy a fentebb leírt alaprajzi típusban már a 13. században egy jelentős egyszerűsödés volt tapasztalható: az un. raškai iskola által épített templomokon a háromapszisos szentélyfejet az egyapszisos megoldás váltotta fel.

Az adott alaprajzi típus fennmaradt 1389, a vesztes Rigó-mezei csata utáni korban, a középkori szerb állam megszűnése idején, sőt az állami összeomlás igencsak segítette a kereszt alaprajzú templomok északi irányú terjedését. Magával vitte ezen alaprajzi típus iránti vonzódását az északra, a Duna déli partjai mellé költöző, majd pedig a középkori Magyar Királyságba is bebocsátást nyerő szerb politikai és egyházi elit. Így a szerb főemberek északra vándorlásának a folyamata építészettörténeti adatokkal is nyomon követhető: a kereszt alaprajzú templomok 15. századi, Duna-melléki feltűnése által. Az ilyen templomok körébe nemcsak a Duna déli partja közelében felépült számos, kisebb-nagyobb monostortemplom tartozik,¹¹⁰ hanem a korabeli Magyar királyság déli szélén, a Duna-Száva közén felépített szalánkeméni¹¹¹ (Stari Slankamen, Szer.) templom, valamint a szintén szerémségi Stari Rakovac¹¹² (Szer.), illetve a dél-bánáti Mesić¹¹³ (Szer.) monostortemploma is. Dolgozatunk

¹⁰⁵ Čanak-Medić 1989, 147–167.

¹⁰⁶ Čanak-Medić 1989, 163–166.

¹⁰⁷ Deroko 1985, 70.

¹⁰⁸ Janković 2007, 132–137.

¹⁰⁹ Deroko 1985, 68.

¹¹⁰ Deroko 1985, 191–239.

¹¹¹ Korać 1970, 25–46.

¹¹² Kulić 2000.

¹⁰⁶ Čanak-Medić 1989, 163–166.

¹⁰⁷ Deroko 1985, 70.

¹⁰⁸ Janković 2007, 132–137.

¹⁰⁹ Deroko 1985, 68.

¹¹⁰ Deroko 1985, 191–239.

¹¹¹ Korać 1970, 25–46.

¹¹² Kulić 2000.

¹¹³ Rackov 2002.

(Serbia), sau cel din Mesić în Banatul de Sud (Serbia).¹¹³ Din cauza limitelor temporale ale lucrării noastre, menționăm doar în treacăt că bisericile unui număr însemnat de mănăstiri din secolele XVI–XVIII, au fost construite conform acestei planimetrii, care a dobândit popularitate și în arhitectura bisericii ortodoxe române, începând cu secolul al XV-lea. Exemplele enumerate sumar sunt suficiente pentru a releva măsura în care s-a împletit acest tip de biserică cu plan în cruce cu arhitectura bisericii ortodoxe sârbe începând din secolul al XII-lea, până chiar în epoca modernă. Iar acest fapt îi stimulează pe unii istorici de arhitectură sârbi să identifice un context sârb și acolo unde nu există, adică în monumentele mai timpurii din regiunea nord-balcanică.

Tipuri de biserici ce reprezintă crucea în planul și în structura lor spațială, în arhitectura Evului Mediu timpuriu din Europa de Vest și Centrală

O privire panoramică asupra arhitecturii sacrale din Evul Mediu timpuriu, din Vestul și Centrul Europei, trebuie să înceapă cu precizarea unui fapt special și oarecum paradoxal, dacă urmărim dorința de reprezentare în planimetrie a crucii. Această nevoie, judecând după clădirile pe care le avem la dispoziție, a jucat un rol mult mai mic în arhitectura carolingiană respectiv ottoniană, decât în arhitectura Imperiului Bizantin. Pe de altă parte, nu se poate însă nega că această nevoie a fost în mod real prezentă. Ca și în Bizanț, în Evul Mediu timpuriu, și în Europa de Vest și Centrală se observă cele trei tipuri de plan și structuri spațiale, profund diferite, care au apărut în urma nevoii reprezentării arhitecturale a crucii, încă din perioada paleocreștină, respectiv în secolele VI–VII. Dintre ele, beneficiază de o atenție mai mare doar tipul de configurație spațială triconc și tetraconc. Structura spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc este considerată de istoricii de arhitectură din Europa Occidentală ca o trăsătură specifică Italiei de sub influență bizantină. Această abordare este întemeiată, în pofida excepțiilor, cum sunt bisericile mai sus citate, din Terassa, São Fructuoso de Montélios ori Germigny des Prés. Importanța celui de-al treilea tip de structură spațială, cel cu plan în cruce, a devenit evidentă abia în urma unei sinteze recente.¹¹⁴

időrendi határai miatt csak jelzésszerűen érdemes utalni arra, hogy számos későbbi, 16–18. századi szerb monostor temploma is ezen alaprajzi rendszer szerint épült, és ugyanezen alaprajzi rendszer a román ortodox egyház építészetében is nagy népszerűsége tett szert a 15. századtól.

A csak röviden utalt példák alapján is nyilvánvaló, milyen mértékig fonódott össze a kereszt alaprajzú templomtípus a szerb pravoszláv egyház építészetével a 12. századtól, mondhatni az újkorig. E tény pedig a szerb építészettörténetek egy részét – mondani sem kell, tévesen – arra sarkallja, hogy az észak-balkáni régió korábbi emlékégyében is a nem létező szerb kontextus kimutatására törekedjen.

A keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomtípusok Nyugat- és Közép-Európa koraközépkori építészetében

Egy sajátos, némiképp önmagának is ellentmondó tény rögzítésével kell indítani a nyugat-közép-európai térség koraközépkori szakrális építészetének áttekintését a kereszt alaprajzi ábrázolására irányuló igény vonatkozásában. Egyfelől ugyanis tény az, hogy ezen igény – a rendelkezésre álló épületek alapján ítélve – jóval kisebb szerepet játszott a Karoling-, illetve Ottó-kor építészetében, mint a Bizánci birodalom, illetve a szellemi hatása alatt álló, újdonsült, délkelet-, illetve kelet-európai államok építészetében. Másfelől viszont az sem kétséges, hogy ezen igény igenis kimutatható. E kijelentés olyannyira igaz, hogy – Bizánchoz hasonlóan – a korai középkori Nyugat-, illetve Közép-Európában is ugyanaz a három, egymástól nagymértékben különböző alaprajzi típus, illetve térszerkezet regisztrálható, amelyet a kereszt építészeti megjelenítésének az igénye hívott életre még az ókeresztény korban, illetve a 6–7. században. Közülük csak a három- illetve négykaréjos térszerkezetre irányul nagyobb mértékű figyelem. A kereszt kupolás térszerkezetet a nyugat-európai építészettörténetészek egy, a bizánci befolyás alatt álló Itáliára jellemző sajátosként szokták kezelni. E megközelítés valós, a kivételek, így a fentebb már idézett terassai, São Fructuoso de Montélios-i, vagy Germigny des Prés-i templom ellenére is. Végezetül, a harmadik térszerkezet: a kereszt alaprajzú szakrális épületek jelentősége csak egy, a közelmúltban megírt összefoglalás¹¹⁴ nyomán vált nyilvánvalóvá.

¹¹³ Rackov 2002.

¹¹⁴ Untermann 1999, 56–64.

¹¹⁴ Untermann 1999, 56–64.

Să începem conturarea panoramei promise cu clădirile cu plan tri- sau tetraconc, acestea fiind cele mai cunoscute. De clădirile cu acest plan s-a ocupat un lung șir de istorici de arhitectură din Europa Occidentală. În general, s-a subliniat faptul că planul triconc și tetraconc este caracteristic clădirilor mai mici ale unor centre eclesiastice mai mari, care nu au fost utilizate pentru slujbe regulate, ci au îndeplinit funcții specifice, ca baptisterii ori capele (paraclise). Existența acestor clădiri poate fi evidențiată în Italia, Franța de Sud, în arhitectura ottoniană a Imperiului German, precum și în arhitectura Europei de Est. În Italia de Nord, acest tip se concentrează în Lombardia, dar analogii se găsesc și în Veneto. Acestei categorii îi aparțin, în Italia, capela Santa Croce din Bergamo¹¹⁵ și baptisteriile din Galliano,¹¹⁶ Mariano Comense¹¹⁷ și Concordia Saggitaria,¹¹⁸ (*Pl. 3/1*) precum și celebra San Satiro din Milano.¹¹⁹ Din Franța, de pe valea râului Rhône, trebuie să amintim capela cu hramul Saint Croix din Montmajour,¹²⁰ precum și capela de cimitir din Saint-Romain-Le-Puy.¹²¹ Dintre monumentele Imperiului German, merită să reținem baptisteriul din Avolsheim¹²² (Franța), tetraconcul descoperit prin săpăturile din Unterhaun,¹²³ precum și capela trilobată cu hramul Toți Sfinții de lângă domul din Regensburg.¹²⁴ (*Pl. 3/2*) Încercarea de a contura un tablou complet al analogiilor și prefigurărilor structurii spațiale menționate trebuie să aibă în vedere că sistemul planimetric triconc și tetraconc poate fi remarcat și în arhitectura Boemiei și Poloniei, state în curs de formare la momentul trecerii dintre milenii. Dintre exemplele din Boemia, facem trimitere la tetraconcul din Sázava¹²⁵ și Reporyje¹²⁶ de lângă Praga, iar pentru cele din Polonia, la „rotonda B”¹²⁷ din Wawel (Cracovia), precum și la capela

Kezddük áttekintésünket a három- vagy négykaréjos épületekkel, ismertségük okán. Az ilyen alaprajzú épületekkel nyugat-európai építészettörténészek sora foglalkozott. Rendszerint kiemelve, hogy a tri-, illetve tetrakonchoszok nagyobb egyházi központok olyan kisebb épületei, amelyeket nem rendszeres misézésre használtak, hanem sajátos szerepköröket töltöttek be, így kápolnaként vagy baptisteriumként szolgáltak. Ilyen épületek kimutathatók Itáliában, Dél-Franciaországban, a Német-Római Birodalom Ottó-kori építészetében, valamint Kelet-Közép-Európa építészetében is. Észak-Itáliában az emlékanyag Lombardiában sűrűsödik, de Venetóban is akadni párhuzamra. E körbe tartozik Itáliában a bergamoi Santa Croce-titulusú kápolna,¹¹⁵ a galliano, ¹¹⁶ Mariano Comense-i,¹¹⁷ illetve a Concordia Saggitaria-i¹¹⁸ baptistero (3. t. 1.), valamint a méltán világhírű milánói San Satiro.¹¹⁹ Franciaországból, a Rhône-folyó völgyéből a montmajouri Saint Croix-titulusú kápolnára,¹²⁰ valamint a Saint-Romain-Le-Puy-i temetőkápolnára¹²¹ kell utalnunk. A Német Birodalom egykori területének műemlékei közül pedig az avolsheimi¹²² (Fr.) baptisteriumról, az unterhauni ásatással feltárt tetrakonchoszról,¹²³ valamint a regensburgi dóm melletti, háromkaréjos térszerkezetű, Mindszentek-titulusú kápolnáról¹²⁴ kell megemlékeznünk. (3. t. 2.)

Az adott térszerkezet párhuzamainak és előképeinek a gyűjtése akkor lehet teljes, ha figyelembe vesszük, hogy a tri-, illetve a tetrakonchosz kimutatható az ezredfordulón formálódó Cseh- és Lengyelország építészetében is. A csehországi példák közül a sazavai¹²⁵ és a Prága melletti reporyjei¹²⁶ tetrakonchoszra, a lengyelországiak közül pedig a krakkói Wawelben álló „B rotundára”¹²⁷ valamint az

¹¹⁵ Poggiani Keller et al. 1992, 1, 2 (hartă); Moris – Pellegrini 2003.

¹¹⁶ Chierici 1978, 243; Kling 1995, 186–192; Szakács 2012, 8, a descris pe scurt, în maghiară, caracteristicile de configurație spațială ale clădirii.

¹¹⁷ Chierici 1978, 367; Kling 1995, 109–111, 230–234; Simone Zopfi – Blockley 2005.

¹¹⁸ Mascarin et al. 2008.

¹¹⁹ Kubach – Elbern 1966, 32, fig. 9; Kubach 1975, 52.

¹²⁰ Laule – Laule 1996, 169 (plan respectiv fig. nenumerotată)

¹²¹ Reynard 1995, 33, fig. 11.

¹²² Haug – Will 1970, 26; Jacobsen et al. 1991, 40 (fig. nenumerotată)

¹²³ Untermann 1999, 57, fig. 2.

¹²⁴ Kubach 1975, 366, 427; Traeger 1980.

¹²⁵ Kralovánszky 1984, 134, fig. 16.

¹²⁶ Kralovánszky 1984, 133, fig. 15.

¹²⁷ Kralovánszky 1984, 134, fig. 17.

¹¹⁵ Poggiani Keller et al. 1992, 1, 2, térkép; Moris – Pellegrini 2003.

¹¹⁶ Chierici 1978, 243; Kling 1995, 186–192. Az épület térszerkezeti sajátosságait röviden leírta magyar nyelven Szakács 2012, 8.

¹¹⁷ Chierici 1978, 367; Kling 1995, 109–111, 230–234; Simone Zopfi – Blockley 2005.

¹¹⁸ Mascarin et al. 2008.

¹¹⁹ Kubach – Elbern 1966, 32, 9. ábra; Kubach 1975, 52.

¹²⁰ Laule – Laule 1996, 169, számozatlan alaprajz, ill. ábra.

¹²¹ Reynard 1995, 33, 11. ábra.

¹²² Haug – Will 1970, 26; Jacobsen et al. 1991, 40, számozatlan ábra.

¹²³ Untermann 1999, 57, 2. ábra.

¹²⁴ Kubach 1975, 366, 427; Traeger 1980.

¹²⁵ Kralovánszky 1984, 134, 16. ábra.

¹²⁶ Kralovánszky 1984, 133, 15. ábra 3.

¹²⁷ Kralovánszky 1984, 134, 17. ábra 2.

palatului din Ostrov Lednicki.¹²⁸ Majoritatea bisericilor enumerate poate fi datată în perioada din jurul anului 1000, exceptând pe cel din secolul al XII-lea de la Reporyje, care indică și longevitatea acestei configurații spațiale. Existența în Europa Occidentală, Centrală și Est-Centrală a structurii tri-și cvadrilobate a fost înregistrată și de literatura de specialitate ungară, prin Alán Kralovánszky, care a prelucrat vestigiile bisericii cu hramul Sf. Petru și Pavel din Székesfehérvár.¹²⁹ (Despre biserica din Székesfehérvár vom vorbi în cadrul prezentării monumentelor din Ungaria.)

Spre deosebire de structura spațială tri- sau cvadrilobată, biserici având sistem planimetric în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc au fost într-adevăr construite mai frecvent în acele zone vest-europene care erau în legături intense cu Imperiul Bizantin. Asemenea teritorii se pot evidenția mai ales în Italia. Trebuie să fim însă rezervați atunci când ne apropiem de clădirile din Italia de Sud, care în epocă se aflau în subordinea Bizanțului, deoarece aceste teritorii, deși din punct de vedere al dreptului canonic se aflau în subordinea bisericii apusene, din perspectiva răspândirii structurilor spațiale bizantine ele pot fi considerate ca parte a „oikumene bizantin”, adică un fel de „interior de țară”. În acest cerc intră bisericile în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc: La Cattolica din Stilo,¹³⁰ (Pl. 4/10) San Marco din Rossano,¹³¹ S. Pietro din Otranto¹³² și altele din treimea de sud a Peninsulei Italice. Bisericile din Stilo, Rossano și Otranto trebuiau amintite deoarece fiecare avea navă longitudinală lată, apropiată de pătrat.

Spre deosebire de bisericile din Italia de Sud, considerăm că au suportat cu adevărat influență culturală mănăstirile benedictine din secolele XI–XII – realizate cu structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc – din regiunea Ancona (Italia Centrală).¹³³ Genga – San Claudio al Chienti, (Pl. 4/11) San Vittore delle Chiuse, Santa Maria delle Moie, precum și Sassoferrato–Santa Croce. Caracterul specific, „de tranziție”, al bisericilor din regiunea Anconei constă în faptul că, în puternic contrast cu

Ostrov Lednickiben felépült palotakápolnára¹²⁸ utalunk. A felsorolt templomok többsége az 1000 körüli időkre keltezhető, a 12. századi reporyjei kivételével, amely egyben az adott térszerkezet hosszú továbbélését is tanúsítja. A három-, illetve négykaréjos térszerkezet nyugat-, közép-, illetve kelet-közép-európai létezésének a tényét a magyar szakirodalom is évtizedekkel ezelőtt regisztrálta, a székesfehérvári, Szt. Péter és Pál-titulusú templom maradványait feldolgozó Kralovánszky Alán révén.¹²⁹ (A székesfehérvári templomról a magyarországi emléktanyag ismertetése során szólunk.)

Keresztkupolás templomok – a három-, illetve négykaréjos térszerkezettel ellentétben – ténylegesen azokon a nyugat-európai területeken épültek gyakrabban, amelyek intenzív kapcsolatban álltak a Bizánci birodalommal. Ilyen területek elsősorban Itáliában mutathatók ki. Csak korlátozott mértékben érdemes hivatkozni Dél-Itália bizánci fennhatóság alatt álló területeinek emléktanyagára, hiszen e területek – bár egyházjogilag a nyugati egyház fennhatósága alatt álltak – a bizánci térszerkezetek terjedése tekintetében mégis a bizánci oikomené részeként, azaz egy sajátos „belföldként” tartandók számon. E körbe tartozik a stiloi La Cattolica, (4. t. 10.)¹³⁰ a rossanoi San Marco,¹³¹ az otrantoi S. Pietro,¹³² és még több további keresztkupolás templom az Appennini-félsziget déli harmadából. A stiloi, rosanoi és az otrantoi templomot annak okán kellett kiemelni, hogy mindháromnak széles, a négyzethez közelítő alaprajzú volt a hosszháza.

A fentebb utalt, dél-itáliai templomokkal ellentétben már tényleg kultúrhatásként értékelendők a közép-itáliai anconai régió keresztkupolás térszerkezettel megépült, 11–12. századi, bencés monostorai.¹³³ Genga – San Claudio al Chienti, (4. t. 11.) San Vittore delle Chiuse, Santa Maria delle Moie, valamint Sassoferrato – Santa Croce. Az anconai régió templomainak sajátos „átmeneti” jellegét az jelzi, hogy – térszerkezetük bizantinizáló jellegével éles ellentétben – egyes részletformáik, valamint a nyílásaik, támlaikk kiképzése teljesen illeszkedik az itáliai

¹²⁸ Oswald et al. 1966, 247; Kralovánszky 1984, 134, fig. 17/3.

¹²⁹ Kralovánszky 1983, 80–84; Kralovánszky 1984, 121–122.

¹³⁰ Krautheimer 1986, 402, fig. 364. A rezumat, în limba maghiară, cele mai importante date ale acestei biserici: Török 1970, 117, 121 (fig. 22)

¹³¹ Krautheimer 1986, 402, 403. A rezumat, în limba maghiară, cele mai importante date ale acestei biserici: Török 1970, 117.

¹³² Krautheimer 1986, 402; Grazio 2010.

¹³³ A inventariat aceste clădiri, în limba maghiară: Buzás 2001, 49–50.

¹²⁸ Oswald et al. 1966–1971, 247; Kralovánszky 1984, 134, 17. ábra 3.

¹²⁹ Kralovánszky 1983, 80–84; Kralovánszky 1984, 121–122.

¹³⁰ Krautheimer 1986, 402, 364. ábra. Magyar nyelven foglalta össze e templom legfontosabb adatait Török 1970, 117, 121, 22. kép.

¹³¹ Krautheimer 1986, 402, 403. Magyar nyelven foglalta össze e templom legfontosabb adatait Török 1970, 117.

¹³² Krautheimer 1986, 402; Grazio 2010.

¹³³ Magyarul áttekintette ezeket az épületeket: Buzás 2001, 49–50.

caracterul bizantinizant al structurii lor spațiale, unele forme de detaliu precum și realizarea golurilor și pilaștrilor se armonizează deplin cu arhitectura romanică din Italia. Apoi, tot semn al prezenței culturii bizantine este și faptul că, în secolele IX–XI, în Veneția au fost construite numeroase biserici cu plan în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Din acest grup fac parte bisericile San Giacomo (=Giacometto) di Rialto,¹³⁴ (Pl. 4/12) San Maurizio,¹³⁵ San Giovanni Elemosinario,¹³⁶ precum și Santa Maria Mater Domini,¹³⁷ transformate din păcate, parțial sau integral, în epoca premodernă. Din cauza transformărilor ulterioare, dintre bisericile enumerate, numai în cazul San Giacomo di Rialto putem studia, dincolo de plan, și suprastructura. Pe această biserică mică, în mod similar fazei 3. a celebrului S. Marco,¹³⁸ domină și în detalii elementele bizantine, respectiv bizantinizante.

Trecem la cel de-al treilea tip de plan, cu precizarea: în cercetarea istoriei arhitecturale din Europa, referitor la bisericile cu plan în cruce, se poate constata o dualitate particulară. Pe de o parte, e un loc comun în literatura de specialitate, în legătură cu faza 3, deja menționată, a bisericii San Marco din Veneția,¹³⁹ (Pl. 3/8) nu doar apariția în Italia de Nord a planului în cruce, ci chiar copierea în Veneția a unui prototip bizantin concret, structura spațială a bisericii Ag. Apostoloi din Constantinopol, în ultima treime a secolului al XI-lea. Pe de altă parte puțini cercetători observă, că și în arhitectura din secolele IX–XI a spațiului vest- și central-european există exemple pentru clădiri de dimensiuni mici, cu plan în cruce. Ba mult mai multe biserici mici sau capele cu plan în cruce au fost construite decât sugerează lipsa, să subliniem din nou, aparentă, constatată după o rapidă cercetare a literaturii de specialitate. Trebuia să așteptăm până la analiza lui Matthias Untermann apărută în 1999 ca să se nască o sinteză cuprinzătoare¹⁴⁰ a bisericilor cu asemenea plan, cu prezentarea a nu mai puțin decât zece biserici respectiv capele cu plan în cruce. (Pl. 5/1–11)

Baza analizei lui Matthias Untermann a fost problematica interpretării bisericii cu plan în cruce greacă, Kreuzkirche,¹⁴¹ (Pl. 5/1) descope-

romanikába. Továbbá, szintén a bizánci kultúra jelenlétének a jele az, hogy Velencében számos keresztkupolás térszerkezetű templom épült a 9–11. században. Ezek sorába tartozik a koraujkorban sajnos részben vagy egészében átépített San Giacomo (=Giacometto) di Rialto,¹³⁴ (4. t. 12.) San Maurizio,¹³⁵ San Giovanni Elemosinario,¹³⁶ valamint a Santa Maria Mater Domini¹³⁷ titulusú templom. A későbbi átépítések miatt a felsorolt épületek közül csak a San Giacomo di Rialto esetében tanulmányozhatjuk az alaprajzon túl a felépítményt is. E kis templomon – a méltán világhírű S. Marco 3. építési fázisához¹³⁸ hasonlóan – a részletekben is a bizánci, illetve bizantinizáló elemek dominálnak.

Áttérve a harmadik alaprajzi típusra: a kereszt alaprajzú templomok vonatkozásában egy sajátos kettősség tapasztalható az európai építészettörténeti kutatásban. A szakirodalomban egyfelől szinte közhelynek számít, az előzőekben már röviden hivatkozott, velencei S. Marco, 3. építési fázisa¹³⁹ (3. t. 8.) miatt, amely nemcsak a keresztalaprajz észak-itáliai felbukkanása, hanem egy konkrét bizánci előkép, a konstantinápolyi Ag. Aposztoloi térszerkezetének velencei másolása a 11. század utolsó harmadában. Másfelől viszont csak kevés kutató szokott arra figyelni, hogy a nyugat-, illetve közép-európai térség 9–11. századi építészetében is van példa kisméretű, kereszt alaprajzú épületekre. Sőt, kereszt alaprajzú kis templomból vagy kápolnából jóval több épült, mint azt a szakirodalom futólagos átvizsgálása során tapasztalható – emeljük ki ismét: csak látszólagos – hiány sejtetni enged. Egészen Matthias Untermann 1999-ben megjelentetett elemzéséig kellett várni ahhoz, hogy az ilyen alaprajzú templomokról összefoglaló áttekintés¹⁴⁰ szülessen, benne nem kevesebb, mint tíz kereszt alaprajzú templom, illetve kápolna ismertetésével. (5. t. 1–11.)

Matthias Untermann elemzésének alapját az Osnabrück határában, a Wallenhorst-Wittekindenberg nevű hegy tetején 1996-97-ben feltárt, görögkereszt alaprajzú templom,¹⁴¹ (5. t. 1.) a Kreuzkirche értelmezésének a problematikája jelentette. Untermann dolgozatát egy sajátos

¹³⁴ Dorigo 1983, 607, fig. 82.

¹³⁵ Dorigo 1983, 597, fig. 49.

¹³⁶ Dorigo 1983, 607, fig. 27.

¹³⁷ Dorigo 1983, 607, fig. 43.

¹³⁸ Mango 1986, 179, fig. 241.

¹³⁹ Dorigo 1997, 45 (fig. nenumeroată)

¹⁴⁰ Untermann 1999, 56–64.

¹⁴¹ Best 1999, 33–41.

¹³⁴ Dorigo 1983, 607, 82. ábra.

¹³⁵ Dorigo 1983, 597, 49. ábra.

¹³⁶ Dorigo 1983, 607, 27. ábra.

¹³⁷ Dorigo 1983, 607, 43. ábra.

¹³⁸ Mango 1986, 179, 241. ábra.

¹³⁹ Dorigo 1997, 45, számozatlan ábra.

¹⁴⁰ Untermann 1999, 56–64.

¹⁴¹ Best 1999, 33–41.

rită în 1996–1997 lângă Osnabrück, pe vârful muntelui Wallenhorst-Wittekindenberg. Lucrarea lui Untermann se caracterizează printr-o dualitate particulară.¹⁴² Pe când în interpretarea istorică a bisericiței de pe Wittekindenberg respectiv în identificarea celor înmormântați acolo a putut înainta foarte puțin – din lipsă de surse scrise – în cercetarea tipului de biserică cu plan în cruce din epoca carolingiană și ottoniană a reușit să facă observații fundamentale. Din păcate, în baza cercetărilor arheologice pur și simplu nu se poate determina dacă clădirea de dimensiuni mici, cu plan în cruce greacă se poate lega de un centru de putere, de o mănăstire cu o viață foarte scurtă din secolul al IX-lea, ori eventual e un monument al vremurilor de după mutarea mănăstirii. Iar fără deciderea acestei probleme nici mormintele scoase la iveală în spațiul închis de fundațiile descoperite nu se pot interpreta.

Adevărata valoare a lucrării lui Matthias Untermann nu provine din problemele de mai sus, nerezolvate, ci din modul cum a reușit să privească problematica bisericilor cu plan cruciform din Evul Mediu timpuriu în perspectivă vest- și est-europeană. Matthias Untermann deosebește trei categorii în sfera clădirilor sacrale cu plan în cruce, din evul mediu timpuriu din Europa de Vest și Centrală. Acestea sunt: 1. bisericile de cetăți, 2. clădiri ce completează complexul arhitectural al unor instituții ecleziastice mai mari, 3. capele ale căror sistem planimetric e consecința hramului lor, Sf. Cruce.¹⁴³ Dintre exemplele lui Untermann abia două clădiri cu plan în cruce, una din Cracovia,¹⁴⁴ (*Pl. 5/4*) și alta din Praga¹⁴⁵ (*Pl. 5/6*) se pot interpreta cu mare grad de posibilitate ca biserică de cetate. Din ambele nu s-au păstrat din păcate decât fundațiile, ceea ce limitează posibilitățile analizei structurii lor spațiale. Autorul oferă un singur exemplu sigur și pentru hramul Sf. Cruce, Heiligkreuzkapelle¹⁴⁶ din Trier (*Pl. 5/2*) (în cazul fundației de la Wittekindenberg o asemenea interpretare nu e decât o ipoteză). Capela din Trier pare clădirea poate cel mai bine păstrată dintre cele pomenite în lucrare, însă din păcate doar la prima privire. Clădirea a fost temeinic transformată deja în secolul al XII-lea, iar din cauza distrugerilor din 1944–1945 trebuia reconstruită aproape complet. Astfel în legătură cu edificarea ei în secolul al XI-lea este cert doar că în contrar planului său de azi, în cruce latină, avea plan

kettősség jellemzi.¹⁴² Miközben a wittenkindenbergi kis templom történeti értelmezésében, illetve az ott eltemetettek kilétének a kiderítésében – írott források hiányában – csak nagyon kis mértékben tudott előrelépni, alapvető megfigyeléseket tudott tenni a kereszt alaprajzú templomtípus Karoling- és Ottó-kori elterjedésének a vizsgálatában. Sajnos ugyanis a régészeti feltárások alapján egészen egyszerűen nem lehet eldönteni azt, vajon a kisméretű, görögkereszt alaprajzú épület egy 9. századi uralmi központhoz, egy 9. századi, igen rövid életű kolostorhoz köthető-e, vagy esetleg a kolostor áthelyezése utáni idők emléke-e. Pedig e kérdés eldöntése nélkül a feltárt alapfalak által körbe zárt térben kibontott sírok sem értelmezhetők.

Matthias Untermann dolgozatának valódi értékét nem a fentebb utalt, megoldatlan kérdések adják, hanem azon mód, ahogyan a koraközépkori, kereszt alaprajzú templomok problematikáját nyugat- és közép-európai távlatok között tudta szemlélni. Matthias Untermann három kategóriát különböztetett meg a nyugat- és közép-európai, koraközépkori, kereszt alaprajzú szakrális épületek körében. Ezek: 1. vártemplomok, 2. nagyobb egyházi intézmények épületkomplexumának kiegészítő épületei, 3. olyan kápolnák, amelyek alaprajzi rendszerüket Szt. Kereszt-patrocíniumuknak köszönhetik.¹⁴³ Az Untermann által felvonultatott példák közül alig két kereszt alaprajzú épület: egy-egy krakkói,¹⁴⁴ (*5. t. 4.*) illetve prágai¹⁴⁵ (*5. t. 6.*) kápolna értelmezhető nagy valószínűséggel vártemplomként. Mindkettőből sajnos csak az alapfalak maradtak meg, ami térszerkezetük elemzésének szűk határokat szab. A Szt. Kereszt-patrocíniumra is csak egy biztos példát tud a hivatkozott dolgozat szerzője: a trieri Heiligkreuzkapellét¹⁴⁶ (*5. t. 2.*) (a wittekindenbergi épületalap esetében egy ilyen értelmezés nem több egy feltételezésnél). A trieri kápolna a dolgozat talán legépebben megmaradt épületének tűnhet, sajnos csak első ránézésre. Ezt az épületet már a 12. században alaposan átépítették, az 1944–1945-ben elszenvedett sérülések miatt pedig szinte újjá kellett építeni. Így 11. századi épültéről csak annyi biztos, hogy az, mai latinkeresztet formázó alaprajzával ellentétben, görögkereszt alakú volt. Az Untermann által tárgyalt kereszt alaprajzú templomok többsége a 2. kategóriába tartozik, és egyházi központok kápolnájaként

¹⁴² Untermann 1999, 56–64 și în mod special 56, 60.

¹⁴³ Untermann 1999, 60.

¹⁴⁴ Untermann 1999, fig. 15.

¹⁴⁵ Untermann 1999, fig. 16.

¹⁴⁶ Untermann 1999, fig. 1.

¹⁴² Untermann 1999, 56–64. és különösen 56, 60.

¹⁴³ Untermann 1999, 60.

¹⁴⁴ Untermann 1999, 15. ábra.

¹⁴⁵ Untermann 1999, 16. ábra

¹⁴⁶ Untermann 1999, 1. ábra.

de forma crucii grecești. Majoritatea bisericilor cu plan în cruce tratate de Untermann aparține celei de-a doua categorii, și sunt interpretabile ca și capele ori baptisterii ale centrelor ecleziastice. Merită să cunoaștem puțin mai amănunțit aceste capele și baptisterii. Însă cu mențiunea inițială: nu toate bisericile mici cu plan cruciform din spațiul vest- și central-european își găsesc locul în această clasificare, din cauza lipsei contextului de interpretare. Din clădirile cu destinație incertă face parte prima fază de construire a bisericii mănăstirești din Wieselburg din Austria Inferioară, reconstituită de Herta Ladenbauer-Orel,¹⁴⁷ (Pl. 5/3) precum și biserica S. Zeno din Bardolino, Italia de Nord (Pl. 3/3) nementionată de Untermann. O biserică cu arhitectură destul de simplă, a cărei singur detaliu decorativ este șirul coloanelor angajate ce articulează planul interior al zidurilor navei longitudinale.

Matthias Untermann amintește în total cinci biserici de dimensiuni mici cu plan cruciform din secolele IX–XI, care au fost ridicate în interiorul unor complexe arhitecturale ecleziastice. Pentru evitarea confuziilor posibile trebuie subliniat că Untermann numește această grupă „clădiri cu structură spațială centrală pe lângă biserici mănăstirești” („*Zentralbauten neben Klosterkirchen*”),¹⁴⁸ însă această definiție nu e riguroasă. Deoarece primul exemplu prezentat de el, cavoul domului din Halberstadt (Pl. 5/7) făcea parte dintr-o clădire ecleziastică cu rol de catedrală de la începutul secolului al IX-lea până la 1648, iar un alt exemplu, Beromünster¹⁴⁹ (Pl. 5/8) a fost întemeiat ca și „*capitulum collegiale*”.

Cel mai timpuriu exemplu dintre cele prezentate de Matthias Untermann este capela cu hramul Sf. Magnus și Sf. Cruce din St. Gallen, sfințită în 898, păstrată din păcate abia la nivelul fundațiilor.¹⁵⁰ În prima fază a construirii domului din Halberstadt, menționat mai sus, corul consta dintr-o singură absidă de dimensiuni mari, de ambele părți cu câte un turn cu plan circular și se conecta cu un transept perpendicular. Din cauza temei lucrării noastre se va acorda mare atenție faptului că absidei, dinspre răsărit, s-a alăturat un cavou de dimensiuni mici, cu plan cruciform, cu etaj, sfințit în 974, în axa principală longitudinală a catedralei.¹⁵¹ La această clădire mică cele patru brațe ale crucii sunt legate de o zonă centrală de dimensiuni relativ mari. Exemplul următor este

vagy baptisteriumaként értelmezhető. Érdemes e kápolnákkal és baptisteriumokkal kicsit részletesebben is megismerkedni. Előtte kiemelve, hogy a nyugat-, illetve közép-európai térség nem minden kereszt alaprajzú kis temploma illeszthető be e felosztásba, a hiányzó értelmezési kontextus miatt. A bizonytalan rendeltetésű épületek közé tartozik az alsó-ausztriai Wieselburg monostor-templomának Herta Ladenbauer-Orel által rekonstruált I. építési fázisa,¹⁴⁷ (5. t. 3.) valamint az Untermann által nem említett, észak-itáliai Bardolino S. Zeno-titulusú temploma. (3. t. 3.) Ez utóbbi egy olyan, meglehetősen egyszerű építésű templom, amelynek egyetlen díszesebb részlete a hosszház falainak belső síkját tagoló faloszlopok sora.

Matthias Untermann összesen öt olyan kisméretű, 9–11. századi, kereszt alaprajzú templomot említ, amelyek egyházi épületkomplexumokon belül épültek meg. A lehetséges félreértések elkerülése érdekében ki kell emelni, hogy Untermann e csoportot „kolostortemplomok melletti centrális térszerkezetű épületek” (*Zentralbauten neben Klosterkirchen*) névvel jegyzi,¹⁴⁸ e meghatározás azonban nem pontos. Hiszen az általa hivatkozott első példa a halberstadti dóm kriptája (5. t. 7.) egy olyan egyházi épület része volt, amely püspöki székesegyházként szolgált a 9. század elejétől 1648-ig, egy másik példáját, Beromünstert¹⁴⁹ (5. t. 8.) pedig társas káptalanként alapították.

A Matthias Untermann által idézett példák közül a legkorábbi a St. Gallen-i monostor 898-ban felszentelt, és sajnos csak alapfalaiban megmaradt, Szt. Magnus és Szt. Kereszt-titulusú kápolnája.¹⁵⁰ A fentebb már utalt halberstadti dóm építésének első fázisában a szentélyfej egyetlen nagyméretű, apszidális szentélyből állt, mindkét oldalán egy-egy kerek alaprajzú toronnyal, és egy átfutó keresztházhoz csatlakozott. Dolgozatunk tematikája miatt nagy hangsúllyal kezelendő, hogy az apszishoz keletről egy kisméretű, kereszt alaprajzú, emeletes, 974-ben felszentelt kriptá is csatlakozott, a székesegyház hosszanti főténgelyében.¹⁵¹ E kis épületnél egy viszonylag nagyméretű középrészhez csatlakozik a négy keresztszár. A következő példa a schütterni monostortemplomtól nyugatra feltárt, görögkereszt alaprajzú

¹⁴⁷ Untermann 1999, fig. 12.

¹⁴⁸ Untermann 1999, 60.

¹⁴⁹ Untermann 1999, 60, fig. 13.

¹⁵⁰ Untermann 1999, 60.

¹⁵¹ Untermann 1999, fig. 3.

¹⁴⁷ Untermann 1999, 12. ábra.

¹⁴⁸ Untermann 1999, 60.

¹⁴⁹ Untermann 1999, 60, 13. ábra.

¹⁵⁰ Untermann 1999, 60.

¹⁵¹ Untermann 1999, 3. ábra.

capela descoperită la vest de biserică mănăstirească din Schüttern, cu plan în cruce greacă, cu datare în secolul al X-lea.¹⁵² (Pl. 5/9) Biserica colegială întemeiată în 1036 din Beromünster (Elveția) aduce concluzii și mai importante decât cele trei exemple precedente.¹⁵³ (Pl. 5/8) Aici, la vest de biserică bazilicală, în axul longitudinal al bisericii, a fost ridicată, foarte probabil în prima parte a secolului al XI-lea capela Sf. Petru. Iar în încheiere trebuie să menționăm capela Sf. Cruce sfințită în 1094, cu plan în cruce latină, având cor absidal în brațul de est al crucii, de la mănăstirea Sf. Pantaleon din Köln.¹⁵⁴ (Pl. 5/10) Această capelă a fost construită la est de biserică mănăstirii, lângă zidul sudic al corului cu trei abside.

Rezumând cele spuse: bisericile tratate pe scurt mai sus exemplifică bine faptul că într-adevăr se poate demonstra necesitatea reprezentării crucii în plan respectiv în configurația spațială în arhitectura ecleziastică a Europei de Vest și Centrale în secolele IX–XI, fiind totodată adevărat și faptul că această necesitate nu a jucat nicidecum un rol atât de central ca în Imperiul Bizantin și în teritoriile limitrofe. Fără îndoială, arhitecții epocii carolingiene și ottoniene au folosit prototipuri provenind din Imperiul Bizantin în cursul aplicării intenției reprezentării crucii în plan și/sau structură spațială. Ipoteza unei asemenea origini este justificată la bisericile mari cu plan cruciform, respectiv la tipul de biserică în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Preluarea poate fi considerată mai reușită în cazul bisericii de dimensiuni mari, cu plan cruciform, deoarece sistemul planimetric/de structură spațială al fazei 3. a construirii S. Marco din Veneția (Pl. 3/8) și-a găsit calea și în arhitectura romanică din Franța.¹⁵⁵ Pe când – cum am menționat mai sus – planul în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc din Europa Centrală și de Vest, abia s-a răspândit altundeva decât în Italia, ori – cum vom vedea mai jos – în Ungaria Arpadiană. Cele două tipuri de structură spațială amintite nu pot rezolva în sine problema provenienței clădirilor cu plan tri- și tetraconc, de dimensiuni mici, precum și a capelilor cu plan în cruce. La exemplele din epoca carolingiană și ottoniană a acestor două tipuri planimetrice e justificat să contăm pe influența clădirilor ce au supraviețuit epocii migrațiilor, respectiv a arhitecturii din Italia, care nu numai mediau

kápolna, 10. századi keltezéssel.¹⁵² (5. t. 9.) Az előző három példánál is fontosabb tanulságokat hordoz az 1036-ban alapított beromünsteri (Svájc) társaskáptalan temploma.¹⁵³ (5. t. 8.) Itt a bazilikális térszerkezetű templomtól nyugatra, a templom hossz tengelyében épült meg a Szt. Péter-titulusú, kereszt alaprajzú kápolna, joggal sejthetően a 11. század első felében. Végül pedig utalni kell a kölni Szt. Pantaleon-titulusú monostor, 1094-ben felszentelt, latinkereszt alaprajzú, keleti kereszt-szárában apszidális szentélyrésszel rendelkező, Szt. Kereszt-titulusú kápolnájára.¹⁵⁴ (5. t. 10.) E kápolna a monostortemplom keleti oldalához, a háromapszisos szentélyfej déli záró fala mellé épült.

Az elmondottakat összefoglalva: az előzőekben csak röviden utalt templomok jól példázzák azt, hogy a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítése iránti igény igenis kimutatható Nyugat- és Közép-Európa 9–11. századi szakrális építészetében, bár az is tény, hogy ezen igény korántsem játszott olyan központi szerepet, mint a Bizánci birodalomban és peremterületein. Az sem lehet kétséges, hogy a Karoling-, illetve Ottó-kor építészeti részint a Bizánci birodalomból származó előképeket használtak fel a kereszt alaprajzi és/vagy térszerkezeti megjelenítésére irányuló törekvés megvalósítása során. Egy ilyen származtatást különösen a nagyméretű, kereszt alaprajzú templomok, illetve a keresztkupolás templomtípus esetében jogos feltételezni. A nagyméretű, kereszt alaprajzú templom esetében tekinthető az átvétel sikeresebbnek, hiszen a velencei S. Marco 3. építési fázisának (3. t. 8.) alaprajzi/térszerkezeti rendszere a francia romanikába is utat talált.¹⁵⁵ Ezzel szemben viszont – mint fentebb utaltunk rá – a keresztkupolás térszerkezet Nyugat-, illetve Közép-Európában alig terjedt el máshol, mint Itáliában, vagy – amint erről alább lesz szó – az Árpád-kori Magyarországon. Az előzőekben említett két térszerkezet azonban önmagában nem alkalmas arra, hogy a kis alapterületű tri-, illetve tetrakonchosok, valamint a kereszt alaprajzú kápolnák eredeztetését megoldja. E két alaprajzi típus Karoling- és Ottó-kori példái esetében érdemes számolni a népvándorlást átvészoló épületek, illetve a bizánci előképeket nemcsak közvetítő, hanem önálló kiindulópontként is szolgáló itáliai építészet hatásával.

¹⁵² Untermann 1999, fig. 14.

¹⁵³ Untermann 1999, 60, fig. 13.

¹⁵⁴ Untermann 1999, fig. 17.

¹⁵⁵ Périgereux – St-Front: Conant 1987, 289.

¹⁵² Untermann 1999, 14. ábra.

¹⁵³ Untermann 1999, 60, 13. ábra

¹⁵⁴ Untermann 1999, 17. ábra.

¹⁵⁵ Périgereux – St-Front: Conant 1987, 289.

prototipurile bizantine, ci serveau și ca punct de pornire de sine stătător.

Amintim doar de dragul completitudinii că dorința de înfățișare în plan și structură spațială a crucii în Europa Occidentală și Centrală reappare nu numai în arhitectura Renașterii, ci apare sporadic și în goticul central-european. Exemplu în acest sens este biserica cu plan tetraconc din secolul al XIII-lea de la Harleben de lângă Brandenburg.¹⁵⁶ (Pl. 5/11)

Monumente din Ungaria din epoca Arpadiană

Istoria arhitecturii Bazinului Carpatic în Evul Mediu timpuriu o putem înțelege numai dacă cunoaștem contextul de istorie politică. Secolul al IX-lea în Bazinul Carpatic a fost caracterizat de fărâmițare.¹⁵⁷ Aceasta a putut apărea din cauza faptului că Imperiul Carolingian respectiv Primul Stat Bulgar, ce au nimicit Kaganatul Avar la cumpăna veacurilor VIII–IX, au luat în posesiune doar microregiuni din acest spațiu. Ba chiar și Liudevít, respectiv Pribina și Kocel, care încercașă slăbirea legăturilor cu Imperiul Carolingian, au reușit să domnească doar peste unele regiuni în spațiul dintre Sava și Dunăre, respectiv în Transdanubia de Sud-Vest.¹⁵⁸ Iar Principatul Moravian, crescut în umbra puterii carolingiene, a reușit să domine numai capătul de nord-vest al văii mijlocii a Dunării.¹⁵⁹ În contextul lucrării noastre merită subliniat faptul că o bună parte a Transilvaniei de Sud aparținea Primului Stat Bulgar, cu centrul la Bălgrad (Alba Iulia, Rom.).¹⁶⁰

Fărâmițarea a fost lichidată de descălecarea maghiară petrecută între 895–900, eveniment în urma căruia Bazinul Carpatic a ajuns din nou sub dominația unei singure elite armate.¹⁶¹ Ba în anul 1000, prin încoronarea Sfântului Ștefan structura politică creată de descălecători s-a transformat într-un stat,¹⁶² care până la prima treime a secolului al XVI-lea a asigurat un cadru politic stabil, printre altele, și pentru dezvoltarea arhitecturii sacrale. Astfel și aspectele specifice ale arhitecturii bisericilor din Bazinul Carpatic din

Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelölése iránti igény Nyugat- és Közép-Európában nemcsak a reneszánsz építészetében bukkan fel újra, hanem a közép-európai gótikában is szórva nyosan megellelhető. Erre példa a Brandenburg melletti Harleben sajnos már csak alaprajzban tanulmányozható, 13. századi, négykonchás alaprajzú temploma.¹⁵⁶ (5. t. 11.)

Az Árpád-kori Magyarország emlékanyaga

A Kárpát-medence koraközépkori építészetét is csak akkor tudjuk megérteni, ha pontosan ismerjük a politikatörténeti kontextust. A Kárpát-medence 9. századát a szétagoltság jellemezte.¹⁵⁷ Ez annak következtében alakulhatott ki, hogy az Avar Kaganátust a 8–9. század fordulóján felszámoló Karoling birodalom, illetve I. bolgár állam csak az adott nagytáj kisebb régióit vette saját uralma alá. Sőt, a Karoling birodalomhoz fűződő kötelékeket lazítani igyekvő Liudevít, illetve Pribina és Kocel is csak egy-egy kisebb-nagyobb régiót tudott uralni a Száva-Dráva közében, illetve a Délnyugat-Dunántúlon.¹⁵⁸ Valamint, a szintén a karoling hatalom árnyékában felnövő Morva fejedelemség is a közép-Duna völgynek csak az északnyugati szélét tudta tartósan uralma alá vonni.¹⁵⁹ Dolgozatunk tematikája miatt érdemes külön kiemelni, hogy Dél-Erdély egy jelentős része az I. bolgár államba tartozott, Bălgrad, azaz Gyulafehérvár (Alba Iulia, Rom.) központtal.¹⁶⁰

A szétagoltságot a 895 és 900 között bekövetkező magyar honfoglalás számolta fel, amelynek következtében a Kárpát-medence ismét egyetlen fegyverforgató elit uralma alá került.¹⁶¹ Sőt 1000-ben, I. Szent István megkoronázásával a honfoglalók által létre hozott uralmi képlet állammá alakult,¹⁶² és ezen állam a 16. század első harmadáig stabil politikai kereteket biztosított többek között a szakrális építészet fejlődéséhez is. Így a 11–16. századi, Kárpát-medencei templomok építészeti sajátosságait is csak akkor érthetjük meg pontosan, ha ezeket magyarországi kontextusban vizsgáljuk.

¹⁵⁶ Untermann 1999, fig. 11.

¹⁵⁷ Bóna 1984, 336–373.

¹⁵⁸ Bóna 1984, 360–365.

¹⁵⁹ Bóna 1984, 365–369.

¹⁶⁰ A rezumat scurt și la obiect istoria din secolul al IX-lea a Bulgariei: Angelov 1982, col. 917–918. În lb. maghiară: Bóna 1984, 349, 365.

¹⁶¹ Bóna 2000, 25–71.

¹⁶² Györffy 1983; Bogyay 1988; Engel 2001; Kristó 2002.

¹⁵⁶ Untermann 1999, 11. ábra.

¹⁵⁷ Bóna 1984, 336–373.

¹⁵⁸ Bóna 1984, 360–365.

¹⁵⁹ Bóna 1984, 365–369.

¹⁶⁰ Bulgária 9. századi történetét röviden, de velősen összefoglalta: Angelov 1982, 917–918. oszlop. Magyarul: Bóna 1984, 349, 365.

¹⁶¹ Bóna 2000, 25–71.

¹⁶² Györffy 1983; Bogyay 1988; Engel 2001; Kristó 2002.

secolele XI–XVI le vom înțelege cu exactitudine, dacă le cercetăm în contextul Ungariei.

Bisericile ale căror analiză urmează au fost toate construite – cu eventual o excepție – în secolele XI–XII, astfel cadrul în care se va efectua analiza de istorie arhitecturală trebuie să fie Ungaria Arpadiană. Singura excepție – a cărei valabilitate este deocamdată îndoielnică – poate fi o fundație de biserică din Alba Iulia (din păcate încă incomplet publicată), deoarece cercetătoarea ei, Daniela Marcu Istrate o datează în secolul al X-lea. Dacă determinarea dânsei este corectă, biserica trebuie interpretată în cadrul Principatului Ungar. Deoarece Hierotheos – care conform interpretării amintite – a ridicat biserica din Alba Iulia, a sosit pe la jumătatea anilor 950 în suita lui Gyula – a doua persoană în rang al Marelui Principat Ungar – în teritoriul dominat de acesta, cu scopul de a organiza episcopia din „Turkia”, adică Ungaria, și să-i fie primul episcop.¹⁶³

Cercetătorii care au analizat arhitectura ecleziastică a Ungariei Arpadiene n-au observat timp îndelungat că în această epocă se poate evidenția intenția reprezentării crucii în plan și/sau în structură spațială în fondul arhitectural al Ungariei Arpadiane – în mod identic cu Peninsula Balcanică respectiv cu Europa Occidentală și Centrală. Exigența reprezentării crucii se poate identifica în cazul a trei tipuri planimetrice ori de configurație spațială. Aceste structuri spațiale – în mod identic cu analogiile din străinătate – sunt deja amintitele biserici cu plan triconc și tetraconc, biserica în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, precum și clădirile cu plan cruciform.

Dintre cele trei tipuri de structură spațială cel cu plan tetraconc e cel mai cunoscut, grație unui studiu din 2012 al lui Béla Zsolt Szakács.¹⁶⁴ Prin acest studiu a devenit ușor interpretabil un grup de monumente a căror particularitate nu a fost descoperită de cercetătorii mai vechi, deoarece aceștia au inclus bisericile în cauză în grupul rotundelor.¹⁶⁵ La acest punct poate nu e inutil să repetăm: diferența dintre cele două tipuri de clădire poate fi surprinsă în planul spațiului central: spațiul central al rotundelor cu patru abside (de ex. cea din Odorheiu Secuiesc) este rotund,

Az alább elemzésre kerülő templomok – egyetlen esetleges kivétellel – mind a 11–13. században épültek, így az Árpád-kori Magyarország kell jelentse a kereteket, amelyben az építészettörténeti elemzés végzendő. Az egyetlen – igencsak kétséges érvényű – kivételt egy közelmúltban feltárt, és sajnos még kellőképp nem közölt gyulafehérvári (Alba Iulia, Rom.) templomalap jelentheti, mert azt feltárója, Daniela Marcu Istrate, sajtóértesülések szerint a 10. századra keltezi. Ha meghatározása helytálló, e templomot a Magyar Nagyfejedelemség keretei között kell értelmezni. Hiszen Hierotheosz – aki a hivatkozott értelmezés szerint – a gyulafehérvári templomot felépítette, a 950-es évek közepén, Gyulának, a Magyar Nagyfejedelemség rangban második emberének kíséretében jött az általa uralt területre, hogy a „turkiai”, azaz magyarországi püspökséget megszervezze, és első püspöke legyen.¹⁶³

Az Árpád-kori Magyarország szakrális építészetét elemző kutatók hosszú időn át nem figyeltek fel arra, hogy e korszakban igenis kimutatható a kereszt alaprajzi és/vagy térszerkezeti megjelenítése iránti igény. Az Árpád-kori Magyarország emlékanyagában – a Balkán-félszigettel, illetve Nyugat- és Közép-Európával azonos módon – három alaprajzi típus és/vagy térszerkezet esetében vethető fel a kereszt megjelenítése iránti igény. E térszerkezetek – a külföldi párhuzamokkal azonos módon – a már hivatkozott három- illetve négykaréjos templom, a kereszt-kupolás templom, valamint a kereszt alaprajzú épületek.

A három térszerkezeti típus közül a négykaréjos a legjobban ismert, Szakács Béla Zsolt egy 2012-es tanulmányának köszönhetően.¹⁶⁴ E tanulmány egy olyan emlékcsoportot tett könnyen értelmezhetővé, amelynek önállóságát a korábbi kutatás nem ismerte fel, mert besorolta a négykaréjos templomokat a rotundák közé.¹⁶⁵ E ponton talán nem felesleges megismételni: a két épülettípus közötti eltérés a központi tér alaprajzában fogható meg: a négy apszissal rendelkező rotundák (pl. a székyudvarhelyi) központi tere kerek, a négykaréjos templomoké (pl. Pápóc, Ják, Haraszt (Hrast nad Hornadom, Szlov.))

¹⁶³ Moravcsik 1984, 85.

¹⁶⁴ Szakács 2012, 7–34.

¹⁶⁵ Gervers-Molnár 1972, 58. „Bisericile cvadrilobate nu intră strict în categoria rotundelor, însă din cauza planului lor central și a dimensiunii reduse cercetătorii mai vechi le clasează în același grup (...) În aceste biserici cu plan central unui spațiu central pătrat se alătură pe cele patru laturi câte-un lob cu arc de cerc.”

¹⁶³ Moravcsik 1984, 85.

¹⁶⁴ Szakács 2012, 7–34.

¹⁶⁵ Gervers-Molnár 1972, 58: „A négykaréjos templomok nem tartoznak szorosan a rotundák közé, de centrális alaprajzuk és kicsinységük miatt a korábbi kutatók azonos csoportba sorolták őket. (...) Ezekben a centrális templomokban egy négyszögletes középtérhez négy oldalon egy-egy köríves karéj csatlakozik.”

însă cel al bisericilor cvadrilobate – de ex. Pápóc, Ják, Haraszt (Hrast nad Hornadom, Slovacia) – are plan pătrat. Sinteza lui Béla Zsolt Szakács face inutilă prezentarea amănunțită a bisericilor cu plan tetraconc din Ungaria Arpadiană. Am sublinia doar câteva date care sunt importante din perspectiva lucrării noastre.¹⁶⁶ După Béla Zsolt Szakács în Bazinul Carpatic eventualitatea structurii spațiale cvadrilobate apare în cazul a 13 biserici. Dintre acestea însă doar șase sunt cele la care se poate demonstra această structură, iar construcția se poate data cu siguranță în Evul Mediu. În baza acestor șase exemple este vorba de un tip agreat, care a fost cel mai cunoscut în Transdanubia, unde au fost ridicate patru asemenea capele la Bercse, Ják, Pápóc precum și la Székesfehérvár. Celelalte exemple: una în partea de est a Slovaciei, la Haraszt (Slovacia) respectiv la Gurasada (în România). Bisericile enumerate pot fi datate, cu grad de siguranță mai mică sau mai mare, în secolele XII–XIII. (Doar pentru evitarea unor confuzii posibile: cercetarea recentă a adus argumente solide că bisericile cvadrilobate de la Gheorgheni/Gyergyószentmiklós și Sânzieni/Kézdiszentlélek nu pot fi mai timpurii decât secolul al XVI-lea¹⁶⁷). Judecând în baza capetelor din Pápóc și Ják caracteristica grupului transdanubian a bisericilor cvadrilobate putea fi, dincolo de planimetrie, structura spațială cu două niveluri și bogata articulare a suprafețelor zidurilor.

Deoarece pentru majoritatea istoricilor de arhitectură maghiari importanța structurii spațiale cvadrilobe a devenit evidentă abia după o descoperire din Székesfehérvár, trebuie să vorbim puțin mai amplu despre ruinele bisericii dezvelite aici. La Székesfehérvár, în piața din fața catedralei baroce, s-au găsit în 1971, cu ocazia așezării unor cabluri, resturi de ziduri medievale. (Pl. 6/1) De la Alán Kralovánszky, conducătorul săpăturilor de salvare, provine fixarea cronologică în epoca principelui Géza, identificarea hramului Sf. Petru și Pavel, respectiv reconstituirea planului și a structurii spațiale.¹⁶⁸ Se poate constata însă, că toate aceste elemente se sprijină pe suprainterpretarea fragmentelor de fundație, pe definirea ca biserică funerară a marelui principe Géza. Astfel analiza lui Alán Kralovánszky trebuie tratată ca o ipoteză de lucru ce se cere controlată. Dificultățile ce se ridică în fața acestei reconstituiri a ruinelor din piața catedralei baroce din Székesfehérvár sunt cel mai bine ilustrate prin enumerarea resturilor

viszont négyzet alaprajzú. Szakács Béla Zsolt összefoglalása feleslegessé teszi az Árpád-kori Magyarország területén épült, négykaréjos templomok részletes ismertetését. Csak néhány olyan adatot emelnénk ki, amelyek dolgozatunk témája miatt bírnak jelentőséggel.¹⁶⁶ Szakács Béla Zsolt áttekintése szerint a Kárpát-medencében tizenhárom templom esetében merült fel a négykaréjos térszerkezet lehetősége. Ezek közül azonban csak hat olyan van, amelynél e térszerkezet igazolható, és az építés is megbízhatóan a középkorra keltezhető. E hat példa alapján kedvelt épülettípusról van szó, amely a Dunántúlon volt a legismertebb, ahol négy ilyen kápolna épült: Bercsén, Jákon, Pápócon valamint Székesfehérváron. Egy-egy további példa pedig a Felvidék keleti részén, illetve Dél-Erdélyben áll Haraszt (Szlov.), illetve Guraszán (Rom.). A felsorolt templomok a 12–13. századra keltezhetők, kisebb-nagyobb biztonsággal. (Csak a lehetséges félreértések elkerülése végett: az újabb kutatás megbízható érveket hozott fel amellest, hogy a gyergyószentmiklósi és a kézdiszentléleki négykaréjos templom nem lehet korábbi a 16. századnál.¹⁶⁷) A pápóci és jáki kápolna alapján ítélve, a négykaréjos templomok dunántúli csoportjának jellegzetessége lehetett, az alaprajzi felépítményen túl a kétemeletes térszerkezet és a gazdag faltagolás.

Mivel a magyar építészettörténészek többsége számára a négykaréjos térszerkezet fontossága csak egy székesfehérvári feltárás nyomán vált nyilvánvalóvá, az itt feltárt templommaradványról kicsit részletesebben is szólni kell. Székesfehérvárott, a barokk székesegyház előtti téren, 1971-ben, kábelfektetés közben kerültek elő középkori falrészletek. (6. t. 1.) A leletmentést Kralovánszky Alán irányította. Tőle származik a feltárt templomalap Géza-kori keltezése, Szt. Péter és Pál templomként való azonosítása, illetve alaprajzi és térszerkezeti rekonstrukciója is.¹⁶⁸ Sajnos megállapítható, hogy az értelmezés összes felsorolt eleme a feltárt alapfal-részletek túlinterpertációján, a Géza nagyfejedelem sírtemplomaként történt meghatározásának a kifejtésén alapult. Így Kralovánszky Alán elemzését egy ellenőrzésre váró munkahipotézisként kell kezelni. A székesfehérvári barokk székesegyház előtti téren kibontott épületmaradvány rekonstrukciója elé tornyosuló nehézségeket az szemlélteti legjobban, ha felsoroljuk a feltárt alapfal-részleteket. A

¹⁶⁶ Szakács 2012, 18–19.

¹⁶⁷ Szakács 2012, 16–17. Mai vezi: Sófalvi 2012, 34–42.

¹⁶⁸ Kralovánszky 1983, 73–84; Kralovánszky 1984, 111–123.

¹⁶⁶ Szakács 2012, 18–19.

¹⁶⁷ Szakács 2012, 16–17. Lásd még: Sófalvi 2012, 34–42.

¹⁶⁸ Kralovánszky 1983, 73–84; Kralovánszky 1984, 111–123.

de zid descoperite. Prin săpătura de salvare au fost identificate din mica biserică absida din nord-vest precum și fragmente ale arcului absidei din nord-est. (Din păcate traveea de sud-est a bisericii a fost distrusă fără urmă de către construirea unui cavou în epoca barocului). Din fundațiile scoase la lumină se poate conchide cu mare grad de siguranță, că biserica de dimensiuni mici consta dintr-un spațiu cu plan pătrat, cu câte o absidă atașată pe cel puțin trei laturi. Kralovánszky a reconstituit structura spațială cu patru abside, și a descris-o ca un exemplu al tipului în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. La acest punct însă trebuie să fim de acord cu Károly Kozák, care – revizuiind părerea lui Kralovánszky – a definit structura spațială dată ca tetraconc.¹⁶⁹ În baza fragmentelor de fundație aceasta pare într-adevăr soluția cea mai verosimilă. Deși nu se poate exclude nici varianta că în partea de sud-vest a micii biserici din Székesfehérvár nu s-a aflat o absidă ci un portal, și astfel biserica avea structură spațială nu cu patru ci cu trei lobi.¹⁷⁰ Iar în privința neclarităților cronologice¹⁷¹ trebuie semnalat mai întâi, că cercetătorul s-a bazat în datele nu pe vestigii, ci pe locul topografic al bisericii și un document din secolul al XV-lea. Semn al încadrării cronologice nesigure este faptul că Ernő Marosi a interpretat fundațiile scoase la iveală ca o capelă baptismală nu mai veche decât de la cumpăna secolelor XI–XII,¹⁷² iar Gergely Buzás s-a străduit să identifice surse scrise care să susțină datarea din secolul al XI-lea.¹⁷³ Ținând cont de cele enunțate pare evidentă concluzia finală: ar fi mare nevoie de cercetarea de revizuire a capelei din Székesfehérvár, în speranța unei descoperiri norocoase, care ar contribui la soluționarea problemelor de planimetrie și cronologie.

În cercetarea în Ungaria a tipului de biserică în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc constatăm similitudini cu investigarea

leletmentés során a kis templomból csupán az északnyugati apszist, valamint az északkeleti apszis ívének részleteit sikerült kibontani. (A templom délkeleti traktusát egy barokk kori kriptá építése sajnos nyomtalanul megsemmisítette.) A feltárt alapfalakból biztosnak tűnő módon levonható azon következtetés, hogy az egykori kisméretű templom egy központi, négyzet alaprajzú térből állt, amelynek legalább három oldalához egy-egy apszis csatlakozott. Kralovánszky négy apszissal rekonstruálta a térszerkezetet, és azt a kereszt-kupolás típus egyik példaként írta le. E ponton azonban igazat kell adnunk Kozák Károlynak, aki – Kralovánszky nézetét revideálva – az adott térszerkezetet tetrakonchosként határozta meg.¹⁶⁹ A feltárt alapfal-részletek alapján tényleg ez tűnik a legvalószínűbb megoldásnak. Bár az sem kizárt, hogy a kis székesfehérvári templom délnyugati oldalán nem apszis volt, hanem egy kapuzat, és így a templom nem négy-, hanem háromkaréjos térszerkezettel bírt.¹⁷⁰ A kronológiai bizonytalanságok¹⁷¹ vonatkozásában pedig első helyen arra kell utalni, hogy a feltáró a keltezést nem a leletanyagra, hanem a templom topográfiai helyére, illetve egy 15. századi forrásra alapozta. A bizonytalan kronológiai besorolás jele, hogy a feltárt alapfalakat Marosi Ernő egy, a 11–12. század fordulójánál nem korábbi keresztelőkápolnaként értelmezte,¹⁷² Buzás Gergely pedig a 11. századi keltezés mellett igyekezett írott forrásokat felsorakoztatni.¹⁷³ Az elmondottak alapján nyilvánvaló a végkövetkeztetés: nagy szükség lenne a székesfehérvári kápolna revíziós feltárására. Annak a reményében, hogy egy remélt szerencsés lelet hozzásegíthet a térszerkezeti, illetve kronológiai problémák megoldásához.

A négykaréjos templomok kutatástörténetéhez hasonlókat tapasztalni a keresztkupolás templomtípus magyarországi kutatástörténetében. A kutatás hosszú időn át nem ismerte fel ezen

¹⁶⁹ Kozák 1985, 126.

¹⁷⁰ Această idee a fost prima oară descrisă de către Sándor Tóth într-un studiu al cărui titlu trimite la un grup de clădiri cu totul diferit: Tóth 1975, 319. Stabilește întâietatea lui Sándor Tóth: Szakács 2012, 10.

¹⁷¹ Îndreptătit a stabilit un fapt în legătură cu biserica cu hramul Sf. Petru și Pavel din Székesfehérvár Károly Mesterházy: „Această biserică, chiar dacă facem abstracție de marile lipsuri ce se manifestă la fundație, și reconstrucția sa o acceptăm ca fiind autentică, e imposibil de datat. Nu are vestigii arheologice. Astfel datarea sa nicidecum nu e sigură, și poate fi mult mai târzie.” Károly Mesterházy: Cím nélküli hozzászólás. (Comentariu fără titlu), in: Kállay 1987–1988, 70.

¹⁷² Marosi 1986, 91.

¹⁷³ Buzás 1999, 138–139, nota 25. Comentariu accentuat pentru această propunere: Szakács 2012, 11, nota 42.

¹⁶⁹ Kozák 1985, 126.

¹⁷⁰ E gondolatot elsőként Tóth Sándor írta le egy olyan tanulmányban, amelynek címe egészen más emlékkörre utal: Tóth 1975, 319. Rögzíti Tóth Sándor elsőbbségének a tényét Szakács 2012, 10.

¹⁷¹ Joggal szegezett le egy tényt a székesfehérvári Szt. Péter és Pál-titulusú templomról Mesterházy Károly: „E templom, még ha a nagy hiányosságoktól, melyek az alapokban jelentkeznek, el is tekintünk, és hitelesnek fogadjuk el rekonstrukcióját, keltezhetetlen. Régészeti leletekkel nem rendelkezik. Így jelen korhatározása koránt sem biztos, és jóval későbbi is lehet.” Mesterházy Károly: Cím nélküli hozzászólás, in: Kállay 1987–1988, 70.

¹⁷² Marosi 1986, 91.

¹⁷³ Buzás 1999, 138–139, 25. jegyzet. Hangsúlyosan utal e felvetésre: Szakács 2012, 11, 42. jegyzet.

bisericilor cu plan tetraconc. Cercetătorii n-au recunoscut mult timp existența acestui tip în corpusul edificiilor Ungariei Arpadiene, și s-au produs și identificări eronate. În privința Ungariei Arpadiene prima dată László Török a demonstrat existența structurii spațiale în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc în 1970, prin interpretarea unui plan de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, înainte de arderea clădirii bisericii mănăstirești din Szekszárd.¹⁷⁴ Deși în cele patru decenii trecute de atunci nu s-a formulat nici o critică împotriva acestei identificări, planul în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc a bisericii abațiale din Szekszárd a fost acceptată de breaslă numai după ce și Ernő Marosi a identificat această planimetrie,¹⁷⁵ în planul din secolul XVIII, respectiv în planul de săpătură considerat definitiv de către Károly Kozák, publicat în 1976.¹⁷⁶ (Pl. 6/5) Confuziile interpretării au crescut și mai mult după ce Károly Kozák, pe pereții laterali ce limitau spațiul central cu plan pătrat, având câte o absidă cu închidere dreaptă, a reconstituit și alte abside mici (sau nișe), bazându-se pe câteva resturi de zid. Existența îndoielnică a acestora ar justifica și în acest caz nevoia executării unei săpături de revizie.

O evoluție aparte a avut și cercetarea unei alte biserici din secolul al XI-lea, având la fel structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc: biserica mănăstirească din Kaposszentjakab sau Zselicszentjakab. În 1973 a apărut temeiul interpretării arhitecturale a acestei biserici: planul de săpătură.¹⁷⁷ (Pl. 6/6) Acest plan a deviat cercetarea, pe o perioadă îndelungată, într-o direcție eronată. Din cauza navei longitudinale dreptunghiulare cercetătorii din Ungaria au considerat că această clădire are structură bazilicală.¹⁷⁸ Abia după anul 2000 au apărut analize care consideră că biserica din Zselicszentjakab reprezintă o tranziție specială între structura spațială bazilicală și centrală. Pasul hotărâtor în reconstituirea cu structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de

épülettípus létezését az Árpád-kori Magyarország épületállományában, és történetek téves meghatározások is. Az Árpád-kori Magyarország vonatkozásában elsőként Török László igazolta a keresztkupolás térszerkezet létezését 1970-ben, a szekszárdi monostortemplom egy 18. század-végi, közvetlenül az épület leégése előtt felvett alaprajz értelmezése által.¹⁷⁴ Bár az épülettípus azonosítása ellen az azóta eltelt jó négy évtized alatt sohasem fogalmazódott meg kritika, a szekszárdi apátsági templom keresztkupolás mivolta csak annak utána vált szakmai körökben elfogadottá, hogy Marosi Ernő is e térszerkezetet ismerte fel a 18. századi alaprajzon,¹⁷⁵ illetve a Kozák Károly által véglegesnek titulált, 1976-ban közölt ásatási alaprajzon.¹⁷⁶ (6. t. 5.) A szekszárdi apátsági templom térszerkezetének értelmezése körüli bonyodalmakat csak az növelte, hogy Kozák Károly a négyzet alaprajzú centrális teret északról, délről és nyugatról határoló, egy-egy egyenes lezárású szentéllyel is rendelkező oldalfalra további kis apszisokat (vagy falfülkéket) rekonstruált, általában igen csekély falvonulatok alapján. Az oldalkonchák kétséges léte miatt a szekszárdi apátsági templomban is igen nagy szükség lenne egy revíziós ásatásra.

Sajátosan alakult egy másik, szintén keresztkupolás térszerkezettel rendelkező, 11. századi templom: a kaposszentjakabi vagy zselicszentjakabi monostortemplom kutatása is. 1973-ban jelent meg első ízben e templom építészettörténeti értelmezésének az alappillére: az értelmezett ásatási alaprajz.¹⁷⁷ (6. t. 6.) Ezen alaprajz azonban hosszú időn át félre is vitte a kutatást. A hosszénégyszög alaprajzú hosszház miatt a magyar kutatás hosszú időn át bazilikális térszerkezetüként értékelte az épületet.¹⁷⁸ Csak az ezredforduló után jelentek meg olyan elemzések, amelyek a zselicszentjakabi templomot egy sajátos átmenetként értékelik a bazilikális és a centrális térszerkezet között. A döntő lépést a zselicszentjakabi templom keresztkupolás térszerkezettel való rekonstrukciójában Tóth Sándor tette meg.

¹⁷⁴ După formularea lui Török 1970, 96–154 din pag. 115: „forma sa originală a fost un spațiu central împărțit în nouă, cu una sau eventual cinci cupole. Spațiul său interior a fost împărțit de patru stâlpi (coloane) în nouă.”

¹⁷⁵ Ca un exemplu unic, scos din context, vezi Marosi 1983, 18: „această clădire a urmat structura spațială a tipului de biserică bizantină în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.”

¹⁷⁶ Kozák 1975–1976, 136, planul adăugat.

¹⁷⁷ Nagy 1973, 336, fig. 73.

¹⁷⁸ Astfel chiar și Ernő Marosi, după a cărui părere această biserică este un tip de spațiu „cu galeria laterală, longitudinal, cu un caracter evident bizantin” (Marosi 1986, 92)

¹⁷⁴ Török 1970, 96–154. A 115. oldalon olvasható megfogalmazása szerint: „eredeti formája kilenc osztású, centrális elrendezésű volt, egy vagy esetleg öt kupolával. A belső terét négy oszlop (pillér) osztotta kilenc tér-részre”

¹⁷⁵ Egyetlen, kiragadott példaként lásd Marosi 1983, 18: „ez az épület a bizánci keresztkupolás templomtípus térszerkezetét követte.”

¹⁷⁶ Kozák 1975–1976, 136, csatolt alaprajz.

¹⁷⁷ Nagy 1973, 336, 73. ábra.

¹⁷⁸ Így még Marosi Ernő is, aki szerint e templom „oldalkarzatós, hosszanti elrendezésű, ugyancsak bizantinikus jellegű tértípus” (Marosi 1986, 92)

mijloc a fost făcut de către Sándor Tóth. E drept, cu o formulare, care parcă ar dori să ascundă această descoperire.¹⁷⁹ Nesiguranța poate proveni din faptul că cercetătorii din Ungaria încă nu au reflectat asupra unor analogii din Europa de Sud-Est. Concret asupra faptului că în arhitectura din secolele IX–XII din Peninsula Balcanică s-a bucurat de răspândire generală un tip de biserică cu structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, caracterizat de către Oskar Wulff cu un termen foarte potrivit: *semibazilică*.¹⁸⁰ Nava longitudinală a bisericilor de acest tip are planul dreptunghiular alungit, iar destul de frecvent nici chiar împărțirea piloanelor ce susțin arcadele nu trimite univoc la planul în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Putem crede cu îndreptățire că biserica mănăstirii benedictine din Zselicszentjakab este cel mai frumos exemplu din Ungaria al acestui tip.

Un aspect caracteristic al cercetării în Ungaria a sistemului planimetric menționat este dat de faptul că, în timp ce la cele două exemple care pot fi conexe acestui tip, determinarea structurii spațiale a fost primitivă cu multă prudență, în centrul atenției a stat o biserică, păstrată în prea puține fragmente, la care în final existența structurii menționate s-a putut infirma. Pe baza desenelor de reconstituire ale lui Ferenc Erdei și Ferenc Levárdy s-a răspândit în anii 1970 ideea că biserica din Feldebrő, în prima sa fază de construire ar fi avut structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.¹⁸¹ Desenele lor s-au întipărit profund în conștiința specialiștilor ba și în cea a publicului larg, interesat de arhitectură. Abia la sfârșitul anilor 1990 a apărut studiul lui Sándor Tóth, în care cu formulările sale specifice, poate puțin complicate, a atras atenția specialiștilor asupra unui fapt:¹⁸² în baza arhivelor păstrate în zidirea barocă, închiderea superioară a bisericii nr. 1 nu se poate reconstitui cu patru bolți cilindrice aranjate cruciform. Aceste arce duc la concluzia că prima biserică din Feldebrő avea structură bazilicală, cu tavan plat. Importanța constatării lui Sándor Tóth a devenit evidentă abia după publicarea secțiunilor de reconstituire ale lui Gergely Buzás, din păcate accesibilă deocamdată

Igaz, olyan megfogalmazással, amely e felismerést mintegy elrejtene igyekszik.¹⁷⁹ A bizonytalanság talán abból következik, hogy a magyar kutatás még nem figyelt fel kellő mértékben egyes délkelet-európai párhuzamok fontosságára. Konkrétan arra, hogy a Balkán-félsziget 9–12. századi építészetiében általános elterjedtségnek örvendett egy olyan keresztkupolás térszerkezetű templom-típus, amelyet Oskar Wulff, rendkívül találóan, félbazilikaként jellemzett.¹⁸⁰ Az ilyen templomoknak hossznegyszög alaprajzú a hosszháza, sőt elég gyakori, hogy még az árkádokat tartó táмок kiosztása sem utal egyértelműen a keresztkupolás térszerkezetre. A zselicszentjakabi bencés monostor temploma – joggal sejthetően – e térszerkezeti típus legszebb magyarországi példája.

A keresztkupolás térszerkezet magyarországi kutatásának a jellegzetessége, hogy – miközben a két valóban idekapcsolható példánál az adott térszerkezet meghatározása igencsak óvatos fogadtatásban részesült – egy olyan, szintén csak csekély maradványaiban megmaradt templom került előtérbe, ahol a keresztkupolás térszerkezet létezését végül meg lehetett cáfolni. Erdei Ferenc és Levárdy Ferenc rekonstrukciós rajzai nyomán terjedt el az 1970-es évek második felében az a nézet, hogy a feldebrői templom 1. építési fázisában keresztkupolás térszerkezettel épült volna meg.¹⁸¹ Rajzaik mélyen beívódtak a szakemberek, sőt az építészet iránt érdeklődő, szélesebb közönség tudatába is. Csak az 1990-es évek végén jelent meg Tóth Sándor azon tanulmánya, amelyben a maga sajátos, talán kicsit bonyolult fogalmazásával felhívta egy tényre a szakközönség figyelmét.¹⁸² Arra nevezetesen, hogy a feldebrői 1. templom felső lezárása, a barokk falazatban megmaradt árkádívek alapján, nem rekonstruálható négy, kereszt alakban elrendezett dongaszárral. Az arkatúra ívei arra utalnak, hogy a feldebrői 1. templom bazilikális térszerkezetű volt, síkfödémmel. Tóth Sándor megállapításának fontossága csak Buzás Gergely rekonstrukciós metszetrajzainak a közzé tétele nyomán vált nyilvánvalóvá, sajnos egyelőre

¹⁷⁹ Tóth 2001, 342–344: „Astfel se circumscriu contururile unei soluții pronunțat centrale – sau, cum s-a sugerat, de tip bizantin: segmentul apusean poate fi privit ca un nartex, iar cele patru mai adânci ca structuri destinate purtării de cupole, în mijlocul unui interior cu nouă spații, în care părțile ce formează crucea joacă un rol accentuat, iar cele de colț un rol secundar.”

¹⁸⁰ Wulff 1914, 389–390.

¹⁸¹ Erdei 1975, 197, fig. 1, 2; Levárdy 1976, 148, fig. 2.

¹⁸² Tóth 2001a, 233, 260, nota 32.

¹⁷⁹ Tóth 2001, 342–344: „Így kifejezetten centrális – vagy ahogyan már jelezték, bizáncias⁶ – megoldás körvonalai rajzolódnak ki: a nyugati szakasz narthexnek tekinthető, a négy mélyebb pedig kupolahordozásra szánt műnek, olyan kilencosztású belső közepén, amelynek kereszt alakban csatlakozó részei kiemelt, sarokterei pedig alárendelt szerepet játszottak.”

¹⁸⁰ Wulff 1914, 389–390.

¹⁸¹ Erdei 1975, 197, 1, 2. ábra; Levárdy 1976, 148, 2. ábra.

¹⁸² Tóth S. 2001a, 233. és 260, 32. jegyz.

mai mult pentru specialiști.¹⁸³ Pentru mulți, biserica 1 din Feldebrő continuă să fie cel mai frumos exemplu din Ungaria al structurii spațiale în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc.

Posibilitatea existenței în epoca Arpadiană a sistemului planimetric în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc s-a mai pus în cazul cercetărilor arheologice ale bisericilor din Gyöngyöspata¹⁸⁴ și Monostorpályi.¹⁸⁵ În ambele cazuri însă identificarea e nesigură, avem prea puține resturi de zid pentru a trage asemenea concluzii. Adăugăm doar o singură remarcă în acest sens, care însă este caracteristică: Zoltán Rácz, care s-a străduit să interpreteze fundațiile dezvelite la Monostorpályi a reușit să reconstituie biserica veche atât cu structură spațială bazilicală cât și cu una în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Subliniind în mod special că lucrările ulterioare care au deranjat fundațiile navei longitudinale fac din păcate imposibilă rezolvarea problemei.¹⁸⁶

Pe lângă tipul de biserică cu patru lobi respectiv în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc cel de-al treilea tip la care se poate surprinde nevoia reprezentării crucii în plan – și în Ungaria Arpadiană – a fost biserica cu plan în cruce. (Pl. 6/2–4.) Timp îndelungat părea că cercetarea tipului de biserică cu plan în cruce nu are relevanță în contextul istoriei arhitecturii romanice din Ungaria, deoarece până nu demult a doua fază de construcție a bisericii benedictine din Celldömölk a fost singura clădire eclesastică la care se putea presupune existența acestui tip de plan.¹⁸⁷ (Pl. 6/2) Ba mai mult, dezvelirea în anii 1950 a fundațiilor bisericii ruinate din Celldömölk a dus la rezultatul final, conform căruia, la treimea de răsărit a navei longitudinale a bisericii, construită cu navă longitudinală neîmpărțită și o singură absidă rotundă poate deja în secolul al XI-lea, doar mai târziu, eventual în secolul al XIII-lea au adăugat o încăpere mai mică, cu plan pătrat. Astfel realizând doar ulterior o clădire cu plan în cruce.

Însă mai recent au apărut de pe teritoriul Ungariei Arpadiane știri privind descoperirea a cel puțin două biserici,¹⁸⁸ care totuși stau mărturie pentru realizarea interesului pentru planul în

inkább még csak a szakközönség számára.¹⁸³ Széles körben a feldebrői templom 1. fázisa még mindig a keresztkupolás térszerkezet legszebb magyarországi példájának számít.

A felsorolt templomokon kívül még a gyöngyöspatai¹⁸⁴ és a monostorpályi¹⁸⁵ templomfeltárás esetében merült fel a keresztkupolás térszerkezet Árpád-kori meglétének a lehetősége. Mindkét esetben az azonosítás sajnos bizonytalan, mert túl kevés falszakasz állt rendelkezésre egy ilyen következtetés levonásához. Egyetlen, de jellemző adalékként arra utalunk, hogy a Monostorpályiban feltárt falalapozásokat értelmezni igyekvő Rácz Zoltán az egykor álló templomot bazilikális és keresztkupolás térszerkezettel is rekonstruálni tudta. Külön kiemelve, hogy a hosszház falalapjait megbolygató későbbi építkezések az adott kérdés eldöntését sajnos lehetetlenné teszik.¹⁸⁶

A négykaréjos, illetve a keresztkupolás templomtípus mellett az Árpád-kori Magyarországon is a kereszt alaprajzú templom volt a harmadik templomtípus, amelynél tetten érhető a kereszt alaprajzi megjelenítése iránti igény. (6. t. 2–4.) Hosszú időn át úgy tűnt: a kereszt alaprajzú templomtípus kutatásának a magyarországi román-kori építészet története szempontjából nincs relevanciája, hiszen a celldömölki egykori bencés templom 2. építési fázisa volt a közelmúltig az egyetlen olyan szakrális épület, amelynél az adott alaprajzi típus egykori meglétének a kérdése felvethető.¹⁸⁷ (6. t. 2.) Ráadásul a celldömölki romtemplom alapjainak az 1950-es években kivitelezett kibontása azt a végeredményt hozta, hogy az osztatlan hosszházzal és egyetlen kerek apszissal már talán a 11. században megépült templom hosszházának keleti harmadához csak később, talán a 13. században építettek hozzá egy-egy kisebb, négyzet alaprajzú helyiséget. Így csak mintegy utólag hozva létre egy kereszt alaprajzú épületet.

A közelmúltban azonban az Árpád-kori Magyarország területéről legalább két olyan további templomfeltárásról is jelentek meg adatok,¹⁸⁸ amelyek a kereszt alaprajz iránti igény megvalósulását mégis tanúsítják. Az alább bemutatandó, több-kevesebb biztonsággal kereszt alaprajzúnak minősíthető

¹⁸³ Tóth – Buzás 2001, 65, fig. 8.

¹⁸⁴ Szabó 1985, 5–76.

¹⁸⁵ Rácz 1982, 69–77.

¹⁸⁶ Rácz 1982, 69–77.

¹⁸⁷ Publicarea planului ce reprezintă faza a doua de construire a bisericii: Kozák 1989–1990, 319, fig. 2.

¹⁸⁸ MRT, 11, 515, fig. 27; Janković 2007, 150, fig. 166/5.

¹⁸³ Tóth – Buzás 2001, 65, 8. ábra.

¹⁸⁴ Szabó 1985, 5–76.

¹⁸⁵ Rácz 1982, 69–77.

¹⁸⁶ Rácz 1982, 69–77.

¹⁸⁷ A templom 2. építési fázisát szemléltető alaprajz közlése: Kozák 1989–1990, 319, 2. ábra.

¹⁸⁸ MRT, 11, 515, 27. ábra; Janković 2007, 150, 166. ábra 5.

cruce. O trăsătură comună a resturilor de biserică ce vor fi prezentate mai jos, care cu mai puțină sau mai multă siguranță pot fi considerate ca având plan în cruce, este faptul că fundațiile lor au apărut recent cu ocazia unor cercetări arheologice. Iar o altă trăsătură comună: din păcate despre aceste săpături au apărut prea puține date concrete. Astfel la aceste resturi de biserică pot fi analizate cel mult trăsăturile fundamentale de plan, nu și formele de detaliu.

În hotarul satului Vácszentlászló, pe situl Ligetpuszta s-a reușit în 1978 scoaterea la lumină a fundațiilor unei biserici, în cadrul proiectului Topografia Arheologică a Ungariei.¹⁸⁹ (Pl. 6/3) Pe sit s-au deschis în total 18 secțiuni și case, prin care s-a reușit scoaterea aproximativ unui sfert din ziduri. Deși majoritatea colțurilor zidului au căzut în secțiuni, totuși ar fi utilă o săpătură de revizie pentru cercetarea întregului traseu al fundațiilor. Deoarece planul în cruce latină, conform nivelului actual de cercetare e doar o reconstituire teoretică, cu diferite completări, astfel de ex. pe planul actual mare parte a traseului brațului de cruce nordic e proiecția brațului sudic. Ar fi apoi foarte utilă prelucrarea temeinică a vestigiilor din morminte, ceea ce ar putea contribui și la stabilirea cronologiei construcției. Conform planului actual, bazat pe traseele de zid observate și reconstituite, biserica din Vácszentlászló–Ligetpuszta a fost o clădire cu plan în cruce latină, cu lungimea de 22 m și lățimea de 17 m, complet simetrică, cu două mici anexe cu plan pătrat, aflate la întâlnirea brațului de cruce superior, adică de est, respectiv la întâlnirea brațelor de cruce de nord și de sud. Deoarece de biserica dezvelită nu se poate lega nici un izvor scris, trebuie să fim foarte prudenți la formularea interpretărilor istorice, altfel acestea pot aluneca foarte ușor spre idei speculative. Se poate consemna însă ca fapt sigur că rolul special al bisericii reiese nu numai din planul său particular, chiar dacă doar parțial reconstituit, ci și din dimensiunile sale mai mari decât media bisericilor sătești. Singurele repere de datare le oferă arheologia. În baza mormintelor dezvelite în vecinătatea fundațiilor arheologii au propus ca perioadă de construire a acestei biserici cu planimetrie aparte secolele XII–XIII.

Despre cealaltă fundație de biserică scoasă recent la iveală se pot aduna și mai puține date. Numele fortificației de pământ monumentale aflate lângă Duplaj (Dupláj, Dupljaja-Grad, Serbia), în Banatul de Sud, apare de obicei în literatura referitoare la epoca bronzului. În

templommaradványoknak nemcsak az a közös jellemzője, hogy alapfalaik a közelmúltban egy-egy régészeti ásatáson kerültek elő, hanem sajnos az is, hogy e feltárásokról még igen kevés konkrét adat jelent meg. Így e templommaradványoknál jobb esetben is csak az alapvető alaprajzi jellegzetességek elemezhetők, a részletformák nem.

Vácszentlászló határában, a Ligetpuszta nevű lelőhelyen, 1978-ban egy templom alapfalaik sikerült feltárni a Magyarország Régészeti Topográfiája című projektum keretei között.¹⁸⁹ (6. t. 3.) A lelőhelyen összesen 18 rövid kutatóárkot illetve szelvényt nyitottak, amelyekkel az alapfalnak nagyjából egy negyedét sikerült kibontani. Bár a falsarkok többsége e kutatóárkokba, illetve szelvényekbe esett, mégis hasznos lenne egy revíziós feltárással az alapfalak összes szakaszát megkutatni. A latinkereszt alaprajz ugyanis a feltártság jelen állapota szerint csak egy rekonstrukció, különböző szintű kiegészítésekkel, így pl. a jelenlegi alaprajzon az északi keresztoszár falvonulatának a nagyobbik része a déli keresztoszár átvetítése. Igencsak hasznos lenne továbbá a sírok leletanyagát is alaposan feldolgozni, mert ez talán az építkezés kronológiájához is adalékokat nyújthat. A jelenleg rendelkezésre álló, megfigyelt és rekonstruált falvonulatokon alapuló, alaprajz szerint a Vácszentlászló–ligetpusztai templom egy latinkereszt alaprajzú, 22 m hosszúságú és 17 m szélességű teljesen szimmetrikus épület volt, két kis, négyszögletes alaprajzú kiszögeléssel a felső, azaz keleti, illetve északi és déli keresztoszár találkozásánál. Mivel a feltárt templomalaphoz semmilyen írott forrás nem kapcsolható, így nagyon óvatosan kell bánni a történeti értelmezések megfogalmazásával, mert ezek igen könnyen átcúsíthatnak a spekulatív elgondolások tartományába. Az viszont így is tényként rögzítendő, hogy e templom kitüntetett szerepére nemcsak sajátos, bár részben rekonstruált alaprajza, hanem a falusi templomok átlagánál nagyobb méretei is utalnak. A keltezéshez is csak a régészeti feltárás során gyűjtött adatok nyújthatnak támpontokat. Az alapfalak környezetében feltárt sírok leletei alapján az ásatók a 12–13. századra tették e sajátos alaprajzú templom építését.

A közelmúltban feltárt másik templomalapról még kevesebb adat gyűjthető. A dél-bánati Dupláj határában álló monumentális földvár (Dupljaja-Grad, Szer.) neve a bronzkort tárgyaló szakirodalomban szokott felbukkanni. Az Árpád-kor vonatkozásában elsőként Felix Milleker

¹⁸⁹ MRT, 11, 515.

¹⁸⁹ MRT, 11, 515.

contextul epocii Arpadiene prima dată Felix Milleker a încercat să atragă atenția cercetătorilor asupra ei, încă la cumpăna secolelor XIX–XX, și acest fir a fost reluat de către István Bóna la sfârșitul secolului al XX-lea, în sinteza scrisă despre reședințele de comitat din epoca întemeierii statului. Bóna a încercat să identifice în cetatea de pământ din Duplai centrul comitatului Caraș din epoca Arpadiană.¹⁹⁰ Părerea și-a întemeiat-o pe două repere: 1. pe locul topografic al cetății de pământ din Duplai, deoarece aceasta se află într-adevăr lângă râul Caraș, precum și 2. pe inelul de păr cu capătul în S, ajuns de aici în muzeu la cumpăna veacurilor XIX–XX.¹⁹¹ Pentru autentificarea locului de descoperire al acestui inel de păr au început săpături în 2002, sub conducerea lui Đorđe Janković, Miodrag Aralica, apoi Dejan Radičević – să adăugăm imediat: independent, ba chiar fără cunoștința concepției lui István Bóna. S-a reușit scoaterea la lumină a fundațiilor unei biserici date în secolul al XI-lea (*Pl. 6/4*) și partea unui cimitir adiacent. Despre această cercetare au apărut din păcate prea puține date pentru a putea formula o părere întemeiată, deoarece despre lucrări au apărut doar două rapoarte arheologice preliminare.¹⁹² Ba chiar o parte a datelor nu are caracter obișnuit. Despre lucrări ne putem informa dintr-o schiță de prelegere apărută pe internet,¹⁹³ precum și o știre dintr-un teletext.¹⁹⁴ O altă sursă este volumul dedicat arhitecturii Evului Mediu timpuriu a „litoralului sârb” (adică coasta adriatică din Muntenegru și Albania de Nord), realizat, de altfel într-un spirit foarte unilateral, de către Đorđe Janković. În această carte a apărut o figură comparativă despre bisericile medieval timpurii cu plan cruciform, în spațiul balcanic, printre altele și cele din Duplai, din Banatul de Sud (aflată până la urmă în Bazinul Carpatic).¹⁹⁵ (*Pl. 6/4*) Deci importanța figurii menționate este asigurată de materialul publicat și nu de interpretarea ce nu ține cont de frontierele geografice. Orice altă concluzie este împiedicată de faptul că figura publicată, cu toată bunăvoința, nu depășește calitatea unei schițe de plan. Nu are legendă care să trimită la fazele construirii ori la

igyekezett a szakma figyelmét ráirányítani még a 19–20. század fordulóján, és e fonalat vette fel Bóna István a 20. század végén, az államalapítás-kori megyeszékhelyeket elemző munkájában. Bóna a dupláji földvárban igyekezett meglegelni az Árpád-kori Krassó vármegye központját.¹⁹⁰ Vélekedését két tényre alapozta: a dupláji földvár topográfiai helyére, hiszen az ténylegesen a Krassó folyó közelében áll, valamint az e lelőhelyről már a 19–20. század fordulóján múzeumba került S-végű hajkarikára.¹⁹¹ E hajkarika lelőhelyének hitelesítése érdekében indult egy ásatás az ezredforduló után, 2002-ben, Đorđe Janković, Miodrag Aralica, majd pedig Dejan Radičević vezetésével. Tegyük hozzá azonnal: Bóna István felvetésétől függetlenül, sőt annak ismerete nélkül. Egy 11. századra keltezett templom alapjait (6. t. 4.) és a hozzá tartozó temető részletét sikerült kibontani. E feltárásról még sajnos túl kevés adat jelent meg egy megalapozott vélemény kialakításához, hiszen a munkálatokról eddig csak két rövid előzetes jelentés jelent meg.¹⁹² Sőt az adatok egy része nem szokványos jellegű, a munkálatokról egy, az internetre feltöltött előadás-vázlatból,¹⁹³ valamint egy híradó-bejátszásból¹⁹⁴ kaphatunk némi képet. Az adatok egy további forrása Đorđe Jankovićnak a „szerb tenger mellék” (értsd a montenegrói és az észak-albániai Adria-part) korai középkorát feldolgozó, egyébként igencsak egyoldalúan nagyszerb szellemiségű, feldolgozása. E könyvben egy olyan összehasonlító ábra jelent meg a balkáni térség, korai középkori, kereszt alaprajzú templomairól, amelyen a dél-bánáti (tehát végső soron kárpát-medencei) dupláji földvárban feltárt alapfalak is szerepelnek.¹⁹⁵ (6. t. 4.) Az adott ábra fontosságát tehát a közölt anyag és nem a földrajzi határokat figyelmen kívül hagyó interpretáció biztosítja. A további következtetéseknek igencsak szűk határokat szab az, hogy a közölt ábra a legnagyobb jóindulattal sem lépi túl az alaprajzi vázlat minőségét. Így rajta semmilyen jelölés nem utal sem az építési fázisokra, sem pedig arra pontosan milyen részeit érintették a feltárások. Így arra sem kapunk választ, vajon a szaggatott vonalak kiegészítésre, vagy esetleg a

¹⁹⁰ Bóna 1998, 105, ill. 195, fig. 95.

¹⁹¹ Barački 1977. Republicat la: Bóna 1998, 105, ilustrația 195, fig. 95, dreapta jos.

¹⁹² Janković – Radičević 2005, 275–285; Radičević 2012, 85–87.

¹⁹³ <http://www.arheologija.narod.ru/a4istravivanja/1vesti/2003-02-01-vrsac.html> (accesat la 04.02.2013.)

¹⁹⁴ <http://www.youtube.com/watch?v=HhN7NxQSxpw> (accesat la 04.02.2013)

¹⁹⁵ Janković 2007, 150, fig. 166/5. Datate: sec. XI.

¹⁹⁰ Bóna 1998, 105, ill. 195, 95. ábra.

¹⁹¹ Barački 1977. Újraközli: Bóna 1998, 105, ill. 195, 95. ábra, jobb alsó.

¹⁹² Janković – Radičević 2005, 275–285; Radičević 2012, 85–87.

¹⁹³ <http://www.arheologija.narod.ru/a4istravivanja/1vesti/2003-02-01-vrsac.html> (a megtekintés időpontja 2013.02.04.)

¹⁹⁴ <http://www.youtube.com/watch?v=HhN7NxQSxpw> (a megtekintés időpontja 2013.02.04.)

¹⁹⁵ Janković 2007, 150, 166. ábra 5. Keltezés: 11. sz.

punctele exacte unde au fost găsite vestigii. Astfel nu primim răspuns nici la întrebarea: oare liniile întrerupte sunt întregiri de plan sau se referă la locul fundațiilor îndepărtate eventual în secolele ulterioare? În final, în baza fundațiilor marcate pe o latură a planului cruciform, se poate presupune, că zidurile dezvelite pot fi interpretate doar ca o parte (baptisteriu?) a unei biserici mai mari. Din cauza acestor lipsuri concluziile de istoria arhitecturii trebuie să rămână doar ipoteze de lucru.

Conform datelor obtenabile în acest moment fragmentul de biserică sau capelă scoasă la lumină în cetatea din Duplai putea fi o clădire monocelulară, cu următoarele dimensiuni aproximative: lungimea 17 m, lățimea 18 m, cu închidere absidală într-un braț al crucii. (Deoarece schiței de plan nu i-a fost atașat semnul nordului, a trebuit să omitem denumirea după semnele cardinale ale brațelor de cruce). Reprezentarea unor părți ale zidurilor fundației trimite la situația în care în cazul unui alt braț de cruce s-a putut observa doar pornirea zidurilor de fundație. Bisericii sau capelei, în continuarea unui al treilea braț de cruce, s-a alăturat o încăpăre cu plan dreptunghiular, reconstituită parțial. O altă trăsătură specifică a clădirii este un zid de fundație cu plan pătrat, de dimensiunile 6,5 x 6,5 m, cu lățimea identică cu cea a fundației bisericii, aflat în spațiul interior. Figura nu e însoțită de descriere, astfel nu știm nimic despre interpretarea acestor resturi de zid. Cert este doar – cum am menționat deja – că pe schița de plan a lui Janković fundațiile acestei clădiri cu aspect particular au lățime identică cu cea a clădirii cu plan cruciform. În baza analogiilor această construcție pătrată ar părea să fie fundația unui bazin baptismal, însă această idee – la nivelul actual al disponibilității datelor – nu poate fi mai mult decât o idee ipotetică. Modul laconic al publicării limitează și analiza comparativă, deși merită stabilit, chiar în situația actuală: se pare că printre bisericile cu plan cruciform din Peninsula Balcanică, Italia sau Europa Centrală, prezentate mai sus, există câteva analogii. Pentru noi bisericile din Marmaro (Albania) (*Pl. 2/14*), din Dubrovnik/Raguza (*Pl. 4/8*) în Dalmația, sau cel din Wieselburg în Austria (*Pl. 5/3*) par cele mai asemănătoare, deși numărul analogiilor se poate modifica mult în cazul publicării detaliate a datelor arheologice.

Descrierea bisericii sau capelei cruciforme din Duplai trebuie să o încheiem cu următoarea afirmație: datele minimale pe care le avem acum la dispoziție împiedică o interpretare mai exactă. Cert este că putem spera cu îndreptățire: această biserică va îmbogăți considerabil patrimoniul

későbbi évszázadokban kitermelt alapfalak helyére utalnak-e. Végezetül, a kereszt alakú épületalap egyik oldalán jelölt falcsomkok miatt pedig az is joggal felvethető, hogy a kibontott alapfalak egy nagyobb templomnak esetleg csak egy részeként (keresztelőkápolnajaként?) is értelmezhetők lehetnének. A felsorolt hiányosságok miatt az építészettörténeti következtetések is munkahipotézis-jellegűek kell legyenek.

A jelenleg elérhető adatok szerint a dupláji földvárban kibontott templom- vagy kápolnarészlet egy kereszt alaprajzú, nagyjából 17 m hosszúságú és 18 m szélességű, egysejtű épület lehetett, egyik keresztszárban apszidális lezárással. (Mivel az alaprajzi vázlatához északjelet nem illesztettek, az egyes keresztszárak égtájak szerinti megnevezésétől el kellett tekintenünk.) Az alapfalak részben szaggatott vonalakkal történt jelzése arra utal, hogy egy másik keresztszár esetében csak az alapfalak indítását sikerült megfigyelni. A templomhoz vagy kápolnához, egy harmadik, az apszissal szembeni keresztszár folytatásában, egy hosszényszög alaprajzú, részben szintén rekonstruált helység csatlakozott. Az épület egy további sajátága a belső térben levő, négyzet alaprajzú, 6,5 x 6,5 m kiterjedésű, a templomalappal azonos szélességű alapfal. Az ábrához nem csatlakozik leírás, így e falmaradványok értelmezéséről sem tudhatunk meg semmit. Annyi bizonyos csak, hogy – amint erre már utaltunk – a Janković-féle alaprajzi vázlaton e sajátos építmény alapfalait a kereszt alaprajzú épület alapfalaival azonos szélességűnek jelölték. Analógiák alapján e négyszögletes építmény egy keresztelőmedence alapozásának tűnhet, ezen értelmezés azonban – az adatok hozzáférhetőségének jelenlegi szintjén – nem lehet több, egy puszta ötletnél. A közölség csekély mértéke az összehasonlító elemzésnek is szűk határokat szab, bár már a jelen helyzetben is érdemes rögzíteni: a fentebb ismertetett, Balkán-félszigeti, itáliai vagy közép-európai kereszt alaprajzú templomok között úgy tűnik, van hasonló. Számunkra az albániai Marmaróban (*2. t. 14.*), a dél-dalmáciai Ragúzában/Dubrovnikban, (*4. t. 8.*), vagy az alsó-ausztriai Wieselburgban (*5. t. 3.*) kibontott, kereszt alaprajzú templom tűnik a leginkább hasonlatosnak, bár a párhuzamok lehetséges körén egy részletes adatközlés még sokat változtathat.

A dupláji kereszt alakú templom vagy kápolna leírását azzal kell lezárni, hogy a pontosabb értelmezést lehetetlenné teszik a jelenleg rendelkezésre álló, minimális adatok. Annyi bizonyos csak, hogy joggal reménykedhetünk: e templom jelentős adalékkal fogja bővíteni az Árpád-kori

arhitectural eclesiastic atât de bogat, dar în multe puncte cu neclarități de interpretare, al sudului Ungariei Arpadiane.

Gânduri despre o fundație de biserică din Alba Iulia, recent redescoperită

Mai sus ne-am străduit să prezentăm dorința reprezentării crucii în plan în contextul Evului Mediu timpuriu, trecând în revistă în prima fază datele marilor sinteze, folosite în mod regulat de istoricii de arhitectură. Apoi, în cadrul Peninsulei Balcanice, Europei Centrale și Bazinului Carpatic am încercat să privim mai amplu realizările din evul mediu timpuriu a acestei dorințe particulare, în baza unor biserici și capele mai puțin citate. Sperăm că inventarierea bisericilor enumerate, câteva zeci la număr, nu a fost inutilă. Am dobândit o bază de date care ne poate ajuta în analiza exemplarelor mai noi, în identificarea contextului real al interpretării, așa cum vom vedea prin exemplul ce urmează să-l prezentăm, adică biserica din Alba Iulia, redescoperită în 2011-2012.¹⁹⁶ Și în acest caz vom ajunge – mai exact am fi ajuns – mai aproape de datele necesare demersului de analiză și interpretare prin adunarea și cercetarea publicațiilor ce prezintă săpăturile. Din păcate însă am fost nevoiți să ajungem la concluzia că în cazul săpăturilor respective publicarea obișnuită de informații a rămas în urma și în umbra comunicării „neconvenționale”, respectiv a fost precedat de interpretările care fac trimitere la rezultatele săpăturilor, în realitate însă – în anumite cazuri – proiectează narativa istorică națională. Astfel în locul raportului anual ori publicării prealabile obișnuite în cercetarea arheologică, până la sfârșitul anului 2012 a fost tipărită doar o descriere într-un aliniat a unei lucrări de sinteză,¹⁹⁷ precum și o referire la o conferință de presă,¹⁹⁸ și acest

Magyarország déli részének igencsak gazdag, bár sok ponton csak bizonytalanul értelmezhető, szakrális építészeti hagyatékát.

Gondolatok egy, a közelmúltban újra feltárt, gyulafehérvári templomalapról

Fentebb oly módon igyekeztünk a kereszt alaprajzi megjelenítésének az igényét a korai középkor vonatkozásában bemutatni, hogy előbb az építészettörténészek által rendszeresen használt, nagy összefoglalások adatait vettük számba, utána pedig a Balkán-félsziget, Közép-Európa és a Kárpát-medence vonatkozásában igyekeztünk e sajátos igény koraközépkori megvalósulásait áttekinteni, kevesebbet idézett templomok és kápolnák alapján. A felsorolt, több-tucat épület számba vétele reményünk szerint nem volt hiábavaló. Egy olyan adattárat kaptunk, amely igencsak segítheti az újabb példák elemzését, az értelmezés valódi kontextusának a megjelölését, amint ezt az alább ismerttetendő példa, a 2011-12-ben újra feltárt gyulafehérvári templom is szemléltetni fogja.¹⁹⁶ Az elemző- és értelmező-munkához szükséges adatokhoz ez esetben is a feltárásokról bemutató közlemények összegyűjtése és áttanulmányozása révén juthatunk, pontosabban juthattunk volna közelebb. Sajnos azonban arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy az adott feltárás esetében a szokványos régészeti adatközlés lemaradt a „nem konvencionális” hírközlés, illetve az ásatási eredményekre hivatkozó, valójában azonban – egyes esetekben – a nemzeti történeti narratívát mintegy kivetítő értelmezések mögött. Így, a régészeti kutatásban megszokott, éves jelentés, illetve előzetes közlés helyett 2012 végéig csak egy összefoglaló munka egyetlen bekezdésnyi leírása,¹⁹⁷ valamint egy sajtótájékoztató ismertetése¹⁹⁸ jelent meg nyomta-

¹⁹⁶ Adresez mulțumiri d-lui Zalan Györfi (Târgu Mureș) pentru adunarea bibliografiei de specialitate de limbă maghiară și română și pentru traducerea unor luări de poziție.

¹⁹⁷ Marcu-Istrate 2012, 82.

¹⁹⁸ Ne gândim mai ales la notificarea apărută la 7 august 2011 în cotidianul Szabadság din Cluj (Zay 2012a): „Echipa de arheologi condusă de Daniela Marcu Istrate a scos la lumină o biserică construită în jurul anului 1000 sau poate chiar mai veche cu câteva decenii, cu plan de caracter bizantin în piața din fața catedralei arhiepiscopale din Alba Iulia. Pe parcursul lucrărilor de săpătură efectuate în aprilie-mai și iunie-august a ieșit la suprafață fundația absidei semicirculare, fragmente ale zidurilor de nord, vest și sud ale navei, păstrate parțial, colțul de nord-vest cu un fragment de perete, respectiv fundațiile celor patru coloane centrale, ce purtau odinioară

¹⁹⁶ Hálás köszönettel tartozom Györfi Zalánnak (Marosvásárhely), hogy az e templomról megjelentetett magyar, illetve román nyelvű szakirodalom összegyűjtésében, és bizonyos megnyilatkozások fordításában segítségemre volt.

¹⁹⁷ Marcu-Istrate 2012, 82.

¹⁹⁸ Gondolunk itt elsősorban a kolozsvári Szabadság c. napilap 2011. augusztus 7-én, megjelent híradására (Zay 2012a): „Ezer körüli, vagy akár néhány évtizeddel korábbi építésű, bizáncias alaprajzú templomot tárt fel a Daniela Marcu Istrate által vezetett régészcsoporth a gyulafehérvári érseki székesegyház előtti térrészen. Az április-májusban, majd június-augusztusban végzett feltárási munkálatok során felszínre került a félköríves szentélyapszis alapozása, a hajó részlegesen megőrződött északi, nyugati és déli oldalfalainak maradványai, északnyugati sarka egy falrészlettel, illetve a hajó négy központi, egykor a kupolát hordozó pillérének alapozása – számolt be a régész szakértő

volum redus de date am reușit să-l completăm doar cu notele unor portale de internet, respectiv cu comentariile acestora.¹⁹⁹ Un loc aparte ocupă în comunicarea neconvențională de date mai multe note de blog ale lui Adrian Andrei Rusu.²⁰⁰

Abia în martie 2013, la simpozionul de istoria arhitecturii din Satu Mare – Papós a fost prezentată prima oară de către Daniela Marcu Istrate o prelegere,²⁰¹ ce a adus într-adevăr, pentru interpretarea vestigiilor păstrate, date exacte și relativ amănunțite. Astfel analiza ce urmează se sprijină în mare parte pe datele prezentate la acest simpozion.

Drept ipoteză de lucru acceptăm afirmația Danielei Marcu Istrate despre datarea din Evul Mediu timpuriu a fundațiilor de piloane, însă îndoielile formulate de Adrian Andrei Rusu pot fi spulberate numai după publicarea amănunțită a desenelor secțiunilor săpăturilor și a tuturor datelor ce într-adevăr sprijină datarea dumneai.

Interpretarea formulată de Daniela Marcu Istrate trebuie începută cu sublinierea câtorva date. Pe parcursul analizării bisericii din Alba Iulia, definită ca având „*plan de cruce greacă înscrisă*”²⁰² trebuie să avem în vedere în continuu două aspecte importante. Pe de-o parte că săparea clădirii trebuia făcută de către Daniela Marcu Istrate pe parcursul reabilitării centrului istoric al orașului, în 2011–2012, sub presiunea unor termene apăsătoare. Grație muncii sale nu s-a ajuns la distrugerea – prin „coborârea nivelului” cu scopul amplasării noului pavaj decorativ în piața din fața intrării apusene a catedralei Sf. Mihai – ruinelor păstrate doar la nivel de fundație ale bisericii. Pe de-altă parte, în realitate, D. Marcu Istrate a efectuat în această piață cea de-a doua săpătură. Deoarece fundația de biserică cercetată a fost scoasă la lumină întâia oară de către Radu Heitel în 1973. Despre rezultatele săpăturilor efectuate domnia sa a publicat, din păcate, doar o scurtă prezentare sintetică.²⁰³ Conform descrierii din această prezentare precum și a datelor ce se pot măsura din schița de plan publicată de mai multe ori, s-a reușit scoaterea la vedere a unor ziduri de fundație masive (după planurile publicate având grosimea de 1,6 m), ale unei clădiri cu o lungime de 18,8 m și lățime de 7,6 m, cu o singură navă și o absidă, orientată spre est. (Gradul de exactitate

tott formában, és e szűkös adatállományt csak egyes internetes portálok bejegyzéseivel, illetve „csevegőoldalaira” feltett kommentárokkal tudtuk csak kiegészíteni.¹⁹⁹ Sajátos helyet foglal el a nem-konvencionális adatközlésben Adrian Andrei Rusu több blogbejegyzése.²⁰⁰

Csak 2013 márciusában, a Szatmárnémeti – Papóson megrendezett építészettörténeti konferencián hangzott el Daniela Marcu Istrate részéről első ízben olyan előadás,²⁰¹ amely a feltárt maradványok értelmezéséhez valóban pontos és viszonylag részletes adatokat tett közzé. Így alábbi elemzésünk is jórészt az e konferencián bemutatott adatokra támaszkodik.

Munkahipotézisként elfogadva ugyan Daniela Marcu Istrate kijelentését a pilléralapok koraközépkori keltezéséről, mindeközben azonban azt is leszögezve, hogy az Adrian Andrei Rusu részéről megfogalmazott kétségek sora csak a feltárás metszetrájkainak részletes, és a feltáró keltezését valóban alátámasztó adatállományának közzétele után lesz majd elosztható.

A Daniela Marcu Istrate által megfogalmazott értelmezést néhány adat kiemelésével kell kezdeni. A gyulafehérvári, „*négyszetbe írt görög kereszt alaprajzú*”-nak²⁰² meghatározott templom elemzése során folyamatosan szem előtt kell tartani két szempontot. Egyfelől azt, hogy az adott épület feltárását Daniela Marcu Istratenak a gyulafehérvári városközpont rekonstrukciója során, 2011–2012-ben sürgető határidők szorításában kellett végre hajtania. Munkájának köszönhető, hogy az új díszburkolatok lerakását megelőző „szintsüllyesztéssel” nem semmisítették meg a Szt. Mihály-székesegyház előtti téren, csak alapfalaiban megmaradt templom romjait. Másfelől pedig az is tény, hogy Daniela Marcu Istrate a második ásatást hajtotta végre a katolikus székesegyház előtti téren. A vizsgált templomalapot elsőként Radu Heitel bontotta ki 1973-ban. Ásatási eredményeiről sajnos csak egy rövid összefoglaló ismertetést tett közzé.²⁰³ Az itt olvasható leírás, valamint a több alkalommal is újraközölt alaprajzi vázlatról lemérhető adatok szerint egy 18,8 m hosszúságú és 7,6 m szélességű egyhajós, egyapszisos, keletelt épület, masszív – a közölt alaprajzok szerint mintegy 1,6 m vastagságú – alapfalait sikerült feltárnia.

cupola – a relatat specialistă arheolog la conferința de presă ținută ieri la Arhiepiscopia Romano-Catolică din Alba Iulia”

¹⁹⁹ Rusu 2012a, Rusu 2012b.

²⁰⁰ Rusu 2012a, Rusu 2012b.

²⁰¹ Marcu-Istrate 2013.

²⁰² Marcu-Istrate 2012, 82.

²⁰³ Heitel 1975, 3–10.

a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekségen tartott tegnapi sajtótájékoztatón.”

¹⁹⁹ Rusu 2012a, Rusu 2012b.

²⁰⁰ Rusu 2012a, Rusu 2012b.

²⁰¹ Marcu-Istrate 2013.

²⁰² Marcu-Istrate 2012, 82.

²⁰³ Heitel 1975, 3–10.

a schițelor de plan publicate de Radu Heitel reiese din faptul, că în urma săpăturilor Danielei Marcu Istrate aceste date au fost modificate, după cum urmează: lungimea bisericii 20,71 m, lățimea 12 m²⁰⁴). Un punct de vedere care nu poate fi neglijat: axa longitudinală a bisericii – conform ambelor săpături – este paralelă, ba aproape coincide cu cea a catedralei romano-catolice.

Fundația observată la săpăturile lui Radu Heitel, simplă, se putea integra bine în arhitectura sacrală a Ungariei din secolul al XI-lea. Deja Károly Kozák a observat în prima parte a anilor 1960 că printre bisericile epocii întemeierii regatului ungar clădirile cu navă longitudinală neîmpărțită, respectiv cu o absidă cu plan în semicerc constituie un grup semnificativ.²⁰⁵ A făcut mai multe greșeli doar în enumerarea exemplelor. Astfel după o triere mai severă a monumentelor vor intra în acest grup biserică timpurie de lângă catedrala din Győr,²⁰⁶ precum și biserică de la Vésztő–Csoltmonostor,²⁰⁷ respectiv prima fază de construire a așa-zisei biserici protopopiale din Visegrád,²⁰⁸ ori prima fază a mai sus amintitei biserici din Celldömölk.²⁰⁹ (Pl. 6/2)

Primul pas în analizarea săpăturilor din 2011–2012 trebuie să fie clarificarea întrebării: ce ziduri de fundație noi, neobservate, respectiv nefixate mai înainte au apărut, deoarece acesta este acel nou element, din cauza căruia reconstituirea lui Daniela Marcu Istrate a trebuit să difere de tipul de biserică ce se poate citi pe planul publicat de Radu Heitel. Săpătura de salvare din 2011–2012 a corectat, respectiv a dezvoltat schițele publicate de Radu Heitel. Pe de-o parte a ieșit la iveală că nava longitudinală a bisericii cercetate a fost mai lată, cu cca 4,4 m decât cei 7,6 m din planul lui Heitel. Iar ca un al doilea punct trebuie să trimitem la faptul că în treimea centrală a navei longitudinale ample, apropiate de un pătrat, s-a reușit identificarea a patru fundații de pilon, cu plan pătrat. Este importantă și dispunerea în plan a celor patru fundații de pilon, deoarece acestea – la fel, în conformitate cu planul prezentat la Satu Mare – au fost amplasate în colțurile unui pătrat cu laturile de 2 m. După cum am menționat deja, Daniela Marcu Istrate a interpretat aceste fundații ca părți din biserică din Evul Mediu timpuriu.

(A Radu Heitel által közölt alaprajzi vázlatok pontosságának a mértékét jól jelzi az, hogy D. Marcu Istrate ásatásai nyomán ezen adatok az alábbiak szerint módosultak: a templom hossza 20,71 m, szélessége 12 m²⁰⁴) Nem elhanyagolható szempont viszont az, hogy a templom hossztengele – mindkét ásatás szerint – párhuzamos, sőt majdnem meg is egyezik a katolikus székesegyház hossztengelel.

A Radu Heitel ásatásán megfigyelt, egyszerű templomalapot jól be lehetett illeszteni a 11. századi Magyarország szakrális építészetebe. Már Kozák Károly felfigyelt arra az 1960-as évek első felében, hogy a magyar államalapítás korának templomai között szignifikáns csoportot alkotnak az osztatlan hosszházzal, illetve egyetlen, félkör alakú apszissal rendelkező épületek.²⁰⁵ Csak a példák felsorolásában vétett több hibát. Így az épületanyag szigorúbb átrostálása után e csoportba a győri székesegyház melletti korai templom,²⁰⁶ valamint a Vésztő–Csoltmonostori,²⁰⁷ illetve a visegrádi ún. esperesi templom²⁰⁸ 1. építési fázisa, vagy a már hivatkozott celldömölki templomnak²⁰⁹ az 1. fázisa (6. t. 2.) sorolandó.

A 2011–12-es ásatás elemzésének első pontja annak tisztázása kell legyen, milyen új, korábban meg nem figyelt, illetve nem rögzített vonulatú alapfalak kerültek elő, mert ez az az új elem, amelynek következtében Daniela Marcu Istrate rekonstrukciója el kellett térjen a Radu Heitel által közölt feltárási alaprajzról leolvasható templomtípustól. A 2011–12-es leletmentés két ponton javította, illetve bővítette a Radu Heitel által közzé tett alaprajzi vázlatokat. Fény derült egyfelől arra, hogy a vizsgált templom hosszháza jóval, mintegy 4,4 méterrel szélesebb volt a Heitel-féle alaprajzról leolvasható 7,6 méternél. Második pontként pedig arra kell utalni, hogy a széles, négyszöghöz közelítő alaprajzú hosszház középső harmadában négy, négyszög alaprajzú pilléralapot sikerült feltárni. A négy pilléralap alaprajzi elrendezése is lényeges, mert ezeket – szintén a Szatmárnémetiben bemutatott alaprajz tanulsága szerint – egy 2 méter oldalhosszúságú négyzet sarkaiban helyezték el. Mint már fentebb utaltunk rá, D. Marcu Istrate a koraközépkori templom részeként értelmezte ezeket az alapozásokat.

²⁰⁴ Marcu-Istrate 2013, datele provin de pe un diapozitiv (slide) prezentat la prelegere.

²⁰⁵ Kozák 1966, 51–55; Kozák 1967, 141–145.

²⁰⁶ Kozák 1989–1990, 318 (fig. 1, 2). Interpretarea „istorică” atașată descrierii bisericii este desigur forțată.

²⁰⁷ Juhász 2000, 287 (figură nenumărată)

²⁰⁸ Szőke 1986, 7; Mecsi 2010, fig. 1.

²⁰⁹ Kozák 1961, 118, fig. 3.

²⁰⁴ Marcu-Istrate 2013, az adatok az előadás során bemutatott egyik diáról származnak.

²⁰⁵ Kozák 1966, 51–55; Kozák 1967, 141–145.

²⁰⁶ Kozák 1989–1990, 318, 1, 2, kép. A templom leírásához csatolt „történeti” interpretáció természetesen túlfeszített.

²⁰⁷ Juhász 2000, 287, számozatlan ábra.

²⁰⁸ Szőke 1986, 7; Mecsi 2010, 1. kép.

²⁰⁹ Kozák 1961, 118, 3. kép.

Resturile de zid descoperite, care – sperăm – vor deveni cercetabile în curând și prin apariția publicației științifice, ridică posibilitatea existenței odinioară a două configurații spațiale posibile – desigur numai în cazul în care se dovedește că într-adevăr sunt contemporane. Acestea sunt: 1. biserică cu navă longitudinală neîmpărțită, dar având deasupra acestei nave și cupolă; 2. biserică cu structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. În acest ultim caz cupolei centrale trebuia să se atașeze nu un tavan plat, ci patru bolți cilindrice scurte, ordonate în formă de cruce. Cercetătoarea Daniela Marcu Istrate a optat pentru structura spațială din urmă, fără îndoială mai articulată. Caracterizând respectivă structură spațială cu formula „*cruce grecească înscrisă în pătrat*”,²¹⁰ împrumutată din literatura de specialitate franceză.²¹¹ La acest punct trebuie să constatăm, că pentru ambele reconstituiri se pot găsi argumente – desigur numai în situația în care se va putea demonstra, cu desene de ridicare și de secțiuni existența simultană și în prima fază de construire a celor patru piloane. Adică publicarea amănunțită a documentației săpăturilor este o condiție *sine qua non* a activității viitoare de analizare. Pe parcursul acestei activități trebuie să avem permanent în vedere că în covârșitoarea majoritate a cazurilor prin săpăturile arheologice numai nivelul (stratul) fundației se poate identifica cu toată certitudinea. Spre diferență de acest fapt configurația spațială a nivelului planșelor clădirilor de odinioară o putem doar reconstitui, într-un mod mai mult sau mai puțin verosimil.

În situația prezentată, caracterizată prin lipsă de date, nu ar fi prudent ca un arheolog care nu a participat în persoană la (re)dezvelirea fundației de biserică în piațeta din fața catedralei din Alba Iulia să formuleze păreri de valabilitate definitivă. Am dori doar să formulăm câteva opinii de valabilitate mai generală, cu scopul de a ajuta prelucrarea care în mare parte va urma în viitor. Cu o parte a acestor gânduri am încerca totodată să tragem concluziile comune ale fondului de date prezentat în lucrarea noastră.

1. Pe primul loc trebuie să accentuăm, înainte de toate, importanța publicării planului amănunțit de săpătură respectiv planșele de secțiuni. Condiție *sine qua non* a oricărei înaintări este deciderea într-o direcție sau alta a neclarităților cronologice. Observațiile noastre următoare au valabilitate numai în cazul unui răspuns pozitiv

A kibontott és remélhetőleg hamarosan nyomtatott formájú közlés alapján is tanulmányozhatóvá váló falmaradványok két térszerkezet egykori létezésének a lehetőségét vetik fel – természetesen csak abban az esetben, ha valóban egykorúnak bizonyulnak. Ezek: 1. osztatlan hosszaházal, de e hosszaház felett kupolával is rendelkező templom; 2. keresztkupolás térszerkezetű templom. Ez utóbbi esetben a központi kupolához nem síkfödém, hanem négy rövid, kereszt alakban elrendezett dongaboltozat-szakasz kellett csatlakozzon. A feltáró, Daniela Marcu-Istrate ez utóbbi – minden kétségen felül tagoltabb – térszerkezet mellett tette le voksát. Az adott térszerkezetet a francia szakirodalomból²¹⁰ kölcsönzött „*négyszetbe írt görög kereszt alaprajzú*” kifejezéssel jellemezve.²¹¹ E ponton meg kell állapítani, hogy mindkét rekonstrukció mellett hozhatók fel érvek – természetesen csak abban az esetben, ha a négy pillér egyidejű, és az 1. építési fázisba tartozó létezését felmérési és metszetrajzokkal lehet majd igazolni. Vagyis a feltárási dokumentáció részletes közlése elengedhetetlen feltétele a további elemzőmunkának. E munka során, alapelveként folyamatosan a szemünk előtt kell lebegjen az, hogy régészeti ásatásokkal az esetek túlnyomó többségében csak egy-egy épület alapozási rétege rögzíthető teljes megbízhatósággal. Ezzel szemben viszont, az egykori épületek földémszintjének téralkotását csak rekonstruálni tudjuk, több-kevesebb valószínűséggel.

A vázolt, adathiányos helyzetben nem lenne tanácsos végleges érvényű véleményt megfogalmazni egy olyan régésznek, aki a gyulafehérvári katolikus székesegyház előtti téren újra kibontott templomalap feltárásait személyes bejárás alapján nem ismeri. Csak néhány, általánosabb jellegű, a még jórészt előttünk álló feldolgozást segítő gondolatot szeretnénk megfogalmazni. Az alábbi gondolatok egy részével a dolgozatban bemutatott adathalmaznak is mintegy közös tanulságát igyekszünk levonni.

1. Első helyen ismét a részletes ásatási alaprajz, illetve a metszetrajzok közlésének minden egyéb szempontot megelőző voltát kell kiemelni. Bármilyen irányú továbblépés elengedhetetlen feltétele a felmerült időrendi bizonytalanság valamelyik irányba történő eldöntése. Alábbi megjegyzéseinknek is csak egy vélelmezett pozitív válasz esetében van létjogosultságuk – a pilléralapok esetleges későbbi keltezése ugyanis

²¹⁰ În literatura de specialitate franceză se cunosc două expresii: „*église à croix inscrite*” respectiv „*église cruciforme à coupole*”. Schmuck 1991, col. 357.

²¹¹ Marcu-Istrate 2012, 82.

²¹⁰ A francia szakirodalomban két megfogalmazás is ismert: „*église à croix inscrite*” illetve „*église cruciforme à coupole*”. Schmuck 1991, 357. oszlop.

²¹¹ Marcu-Istrate 2012, 82.

argumentat – deoarece eventuala datare mai târzie a fundațiilor de piloane ar zgudui din fundamente posibilitatea reconstituirii cupolei deasupra lor, respectiv a celor patru bolți cilindrice scurte.

2. Doar confirmarea datării timpurii a fundațiilor de piloane încă nu poate rezolva în sine judecarea diferitelor posibilități de reconstituire. Chiar dacă în baza documentației arheologice se poate demonstra fără echivoc existența din Evul Mediu timpuriu a celor patru fundații de piloane, rămâne în continuare de meditat asupra întrebării: oare biserica cu o singură navă și cupolă ori structura spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc pare mai plauzibilă? Merită să accentuăm: ambele structuri spațiale au exemple verosimile respectiv sigure pe teritoriul Ungariei secolului al XI-lea. Într-o lucrare de sinteză a noastră, scrisă recent, aflată sub tipar, am argumentat detaliat opinia că biserica benedictină din Kána, azi sectorul XI al Budapestei, a fost realizată ca o biserică cu o singură navă, unde deasupra navei longitudinale se afla și o cupolă.²¹² Este foarte greu să găsim – din cauza simplității clădirii – prototipurile bisericii din Kána. Dacă reconstituirea noastră este corectă, cupola presupusă înrudește mica construcție – repetăm, biserica unei mănăstiri benedictine – cu arhitectura Balcanilor din secolele IX–XI. Trecând la cealaltă structură spațială, am amintit și în prezenta sinteză argumentele în baza cărora se poate afirma că bisericile mănăstirilor din Szekszárd respectiv Zselicszentjakab (*Pl.* 6/5,6) au fost construite în secolul al XI-lea cu sistem planimetric în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc. Sintetizând ideile precedente: structura spațială a bisericii din Zselicszentjakab, având navă longitudinală de forma unui dreptunghi, ar putea fi conexasă mai degrabă Balcanilor, iar biserica din Szekszárd, cu spațiu central de formă dreptunghiulară ar proveni mai curând dintr-una din regiunile Italiei. Pe baza acestor două analogii și în cazul bisericii din fața catedralei Sf. Mihail din Alba Iulia trebuie să contăm accentuat cu prezența influenței arhitecturii din Italia. Din cauza faptului că – să repetăm de dragul emfazei mai mari – la analiza bisericilor cu plan aproape pătrat și în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc merită să acordăm atenție sporită diferitelor regiuni din Italia. Deoarece, pe când în inventarul foarte bogat de clădiri medieval-timpurii din Balcani, biserica construită cu navă cu plan pătrat intră mai mult în categoria excepțiilor, (*Pl.* 4/1–2,5,6) în Italia e

alapjaiban rengetne meg a föléjük szerkesztett kupola, illetve négy rövid dongaboltozat rekonstrukciójának a lehetőségét.

2. A pilléralapok korai keltezésének az igazolása viszont önmagában még nem oldhatja meg a rekonstrukció különböző lehetőségeinek a megítélését. Hiszen még abban az esetben is érdemes lesz majd mérlegelni, vajon az egyhajós, kupolával is rendelkező templom, vagy a kereszt-kupolás térszerkezet tűnik-e valószínűbbnek, ha a közlésre váró dokumentáció alapján a négy pilléralap koraközépkori létezése minden kétség felett igazolható. Érdemes kiemelni: mindkét térszerkezetnek vannak valószínű, illetve biztos példái a 11. századi Magyarország területén. Egy, a közelmúltban írott, és jelenleg nyomtatásban levő, összefoglaló munkánkban részletesen érveltünk amellett, hogy a Budapest XI. kerületi, kánai bencés monostor temploma a 11. században olyan egyhajós templomként épült, amelynek hosszháza felett kupola is emelkedett.²¹² A kánai templom előképeit – az épület egyszerűsége következtében – igen nehéz meglelni. Ha rekonstrukciónk helyes, a feltételezett kupola a kis épületet – ismételjük meg: egy bencés monostor templomát – a Balkán 9–11. századi építészetével rokonítja. Áttérve a másik térszerkezetre, jelen áttekintésünkben is szóltunk azokról az érvekről, amelyek alapján kimondható: a szekszárdi, illetve zselicszentjakabi bencés monostor temploma (6. t. 5, 6.) a 11. században keresztkupolás térszerkezettel épült meg. E ponton csak annyit emelnénk ki ismét a fentebb már elmondottakból, hogy a hosszényszög alakú hosszházzal rendelkező zselicszentjakabi templom térszerkezete inkább a Balkánról, a négyzet alaprajzú centrális térrel rendelkező szekszárdi templom pedig inkább a korabeli Itália valamelyik régiójából vezethető le. E két párhuzam alapján a gyulafehérvári Szt. Mihály-székesegyház előtt feltárt templom esetében is hangsúlyosan kell számolni az itáliai építészet hatásával. Annak következtében, hogy – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért még egyszer – négyzethez közelítő alaprajzú, keresztkupolás templomok értékelése során hangsúlyosan érdemes figyelni a különböző itáliai régiókra. Míg ugyanis a Balkán-félsziget igen gazdag, koraközépkori emléanyagában a négyzet alaprajzú hosszházzal megépített keresztkupolás templom inkább a kivétel kategóriájába tartozik, (4. t. 1–2, 5, 6.) Itáliában éppen fordítva, a keresztkupolás térszerkezet esetében kifejezetten gyakori a négyzethez közelítő alaprajz. (4. t. 10–12.) Az

²¹² Takács (sub tipar 2)

²¹² Takács (sajtó alatt 2)

tocmai invers, în cazul structurii în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, planul pătrat este foarte frecvent. (Pl. 4/10–12) Exemplele ce se pot enumera aici: din Calabria, respectiv Puglia din Italia de Sud, Stilo – La Cattolica,²¹³ (Pl. 4/10) Rossano – S. Marco,²¹⁴ Otranto – S. Pietro,²¹⁵ iar din regiunea Ancona din Italia Centrală, Genga – San Claudio al Chienti, (Pl. 4/11) San Vittore delle Chiuse, Santa Maria delle Moie, Sassoferrato – Santa Croce.²¹⁶ Iar în Italia de Nord la Veneția au fost ridicate în secolele X–XI biserici cu plan ce se apropia de pătrat. Vezi următoarele biserici, transformate în secolele ulterioare: San Giacomo (=Giacometto) di Rialto,²¹⁷ (Pl. 6/12) San Maurizio,²¹⁸ San Giovanni Elemosinario,²¹⁹ etc.

3. În cazul interpretării fundației de biserică din Alba Iulia descoperită în 2011–2012 ar merita să acordăm o atenție specială faptului că axa sa longitudinală este paralelă, sau aproape se suprapune peste cea a axei catedralei Sf. Mihail. Acest fapt sugerează posibilitatea coexistenței celor două clădiri. Credem că am fi îndreptățiți să presupunem că a existat un plan temporar comun, o simultaneitate. O analogie cu această situație ar fi complexul arhitectural al colegi-atei din Beromünster, (Pl. 5/8), unde la vest de bazilica cu trei nave, în axul său longitudinal, a existat o capelă cu plan în cruce.²²⁰ Analizarea simultană a celor două biserici din Alba Iulia nu înseamnă desigur că biserica mică a trebuit să fie ridicată mai târziu decât catedrala, ea putea să preceadă prima fază a catedralei, cea din secolul al XI-lea. Determinarea acestei probleme trebuie să fie consecința analizei cronologice amintite la punctul 1. În schimb recunoașterea, că biserica ruină găsită de Radu Heitel și Daniela Marcu Istrate, și catedrala Sf. Mihail trebuiau să existe simultan o perioadă de timp, la o distanță mică una față de cealaltă, poate oferi oarecare punct de sprijin și interpretării funcționale a fundației dezvelite. Se poate presupune că atunci când faza 1. a catedralei deja stătea în picioare, această mică biserică putea funcționa ca o capelă în cadrul centrului ecleziastic.

idekapcsolható példák: a dél-itáliai Calabriából, illetve Pugliából Stilo – La Cattolica,²¹³ (4. t. 10.) Rossano – S. Marco,²¹⁴ Otranto – S. Pietro,²¹⁵ a közép-itáliai anconai régióból pedig Genga – San Claudio al Chienti, (4. t. 11.) San Vittore delle Chiuse, Santa Maria delle Moie, Sassoferrato – Santa Croce.²¹⁶ Észak-Itáliában pedig Velence városában épültek a 10–11. században négyzethez közelítő alaprajzzal templomok, lásd az alábbi, a későbbi évszázadokban többé-kevésbé átépített templomokat: San Giacomo (=Giacometto) di Rialto,²¹⁷ (6. t. 12.) San Maurizio,²¹⁸ San Giovanni Elemosinario,²¹⁹ stb.

3. A gyulafehérvári, 2011–12-ben feltárt templomalap értelmezése során arra is érdemes lenne fokozott mértékben figyelni, hogy annak hossz tengelye párhuzamos, sőt majdnem megegyezik a Szt. Mihály-titulusú székesegyház hossz tengelyével. E tény a két épület együttes értelmezésének a lehetőségét sugallja. Joggal gondolhatunk ugyanis arra, hogy volt egy olyan közös időszak, amikor mindkét templom állt. A fentebb már utalt, beromünsteri társas káptalan épületkomplexuma (5. t. 8.) hozható fel párhuzamként, ahol a háromhajós bazilikától nyugatra, annak fő tengelyében egy kereszt alakú kápolna állt.²²⁰ A két gyulafehérvári templom együttes elemzése természetesen nem azt jelenti, hogy a kis templomnak a székesegyház után kellett épülnie, a kis templom akár meg is előzhette a székesegyház első, 11. századi építési fázisát. E kérdés eldöntése a fentebb, az 1. pontban már utalt időrendi elemzés függvénye kell legyen. Viszont annak a felismerése, hogy a Radu Heitel és Daniela Marcu-Istrate által kibontott, csak alapfalaiban megmaradt templomnak és a Szt. Mihály-székesegyháznak egy bizonyos ideig együtt, egymás közelében kellett állnia, a kibontott templomalap funkcionális értelmezéséhez is nyújthat némi támpontot. Joggal vethető fel ugyanis az, hogy amikor a székesegyház 1. fázisa már állt, e kis templom csak kápolnaként szolgálhatott az egyházi központon belül.

4. A leendő, átfogó közleményben – az

²¹³ Krautheimer 1986, 402, fig. 364. Cele mai importante date referitoare la această biserică, în lb. maghiară, la: Török 1970, 117, 121, fig. 22.

²¹⁴ Krautheimer 1986, 402, 403. Cele mai importante date ref. la această biserică, în lb. maghiară, la: Török 1970, 117.

²¹⁵ Krautheimer 1986, 402; Grazio 2010.

²¹⁶ Un tur de orizont peste aceste clădiri, în lb. maghiară: Buzás 2001, 49–50.

²¹⁷ Dorigo 1983, 607, fig. 82.

²¹⁸ Dorigo 1983, 597, fig. 49.

²¹⁹ Dorigo 1983, 607, fig. 27.

²²⁰ Untermann 1999, 60, fig. 13.

²¹³ Krautheimer 1986, 402, 364. ábra. Magyar nyelven foglalta össze e templom legfontosabb adatait Török 1970, 117, 121, 22. kép.

²¹⁴ Krautheimer 1986, 402, 403. Magyar nyelven foglalta össze e templom legfontosabb adatait Török 1970, 117.

²¹⁵ Krautheimer 1986, 402; Grazio 2010.

²¹⁶ Magyarul áttekintette ezeket az épületeket: Buzás 2001, 49–50.

²¹⁷ Dorigo 1983, 607, 82. ábra.

²¹⁸ Dorigo 1983, 597, 49. ábra.

²¹⁹ Dorigo 1983, 607, 27. ábra.

²²⁰ Untermann 1999, 60, 13. ábra.

4. În viitoarea publicație științifică, mai amplă, – dincolo de prezentarea cât mai detaliată a fragmentelor de zid utilizabile pentru precizarea planimetriei – ar trebui dedicată atenție mărită datării fundațiilor ieșite la lumină, precum și fazelor de construire – desigur numai dacă acestea pot fi deosebite sau identificate. Ar trebui să fie un principiu fundamental ideea că o datare arheologică poate fi sigură doar dacă se deduce din vestigiile găsite. Respectiv, în cazul concret – și nu numai, ba poate nici nu în primul rând trimitând la specialistul care a redezvelit biserica – numai atunci merită să ne apucăm de o interpretare istorică referitoare la mijlocul sau a doua jumătate a secolului al X-lea dacă această datare este susținută de argumente arheologice serioase. Dintre săpăturile de biserici prezentate, disputa din jurul fundației de biserică (*Pl. 6/1*) din piața catedralei baroce din Székesfehérvár poate oferi un exemplu bun pentru a ilustra consecințele situației în care ne fondăm datarea pe considerente istorice și nu pe argumente arheologice. Și în acest caz interpretarea istorică – adică posibilitatea să fi apărut fundațiile celei mai vechi biserici din Székesfehérvár, construite încă în timpul principelui Géza – s-a dovedit a fi mai puternică într-o primă fază, decât admiterea că fundația descoperită nu se poate data cu exactitate. Au trebuit să treacă mulți ani până când adevărata semnificație a bisericii tri- sau cvadrilobate să poată fi recunoscută.

5. Baza de date realizată în cadrul prezentei lucrări – dincolo de demonstrarea prin numeroase exemple a prezenței unei strădanii de a reprezenta crucea în plan și în structură spațială – poate avea și rostul de a sublinia un fapt evident: bisericile cvadrilobate, cele cu plan în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, și cele cu plan în cruce, pot fi ample documentate nu doar în Bizanț și zonele sale limitrofe, ci sporadic și în Europa de Vest și Centrală, precum și – ceea ce e poate și mai important – în Italia, ce poate fi considerată o zonă de contact. Din acest motiv nu e corect să definim dorința reprezentării crucii în plan ca o caracteristică arhitecturală exclusiv bizantină. Ar trebui să se dedice acestui punct de vedere o atenție mai mare și pe parcursul analizării bisericii redescoperite în 2011 de la Alba Iulia.

6. Este în general adevărat, dincolo de tema reprezentării crucii în plan și în structura spațială, că arhitectura creștinismului oriental și occidental încă nu s-au separat la cumpăna mileniilor I și II în măsura în care acest lucru s-a

alaprajz pontosítására felhasználható falmaradványok minél alaposabb bemutatásán túl – fokozott figyelmet kellene fordítani a feltárt épületalapok keltezésére, valamint az egyes építési fázisokra – természetesen csak akkor, ha ilyeneket el lehet különíteni. Alapelveként kellene szem előtt tartani, hogy a régészeti keltezés akkor megbízható, ha magukból a feltárt leletekből következik. Vagyis, a konkrét esetben – és nem csupán sőt talán nem is elsősorban a templomot újra feltáró szakemberre utalva – egy a 10. század közepére, második felére utaló történeti interpretációba csak akkor érdemes belefogni, ha a 10. századi keltezést komoly régészeti érvek támasztják alá. Az adattárunkban ismertetett templomfeltárások közül a székesfehérvári barokk székesegyház előtti téren kibontott templomalap (*6. t. 1.*) értelmezése körüli vita szolgáltathat jó példát arra, milyen problémákat eredményez az, ha régészeti érvek helyett történeti megfontolásokra alapozzuk keltezésünket. Ez esetben is a történeti interpretáció – azaz annak a lehetősége, hogy Székesfehérvár legrégebbi, még Géza nagyfejedelem korában épült templom alapjai kerültek elő – a közlés első fázisában jóval erősebbnek bizonyult annak a belátásánál, hogy a feltárt épületalap nem keltezhető pontosan. Így hosszú éveknek kellett eltelnie ahhoz, hogy a székesfehérvári három- vagy négykaréjos templom valódi jelentőségét fel lehessen ismerni.

5. A dolgozatunkban összeállított adattárnak – a kereszt alaprajzi, illetve térszerkezeti megjelenítésére irányuló törekvés meglétének a nagyszámú példával történő alátámasztásán túl – talán még az lehet a haszna, hogy ráirányítja a figyelmet egy nyilvánvaló tényre. Arra tehát, hogy a négykaréjos, keresztcupolás, illetve keresztalaprajzú templomok nemcsak Bizáncban és peremterületein dokumentálhatók széles körben, hanem szórványosan Nyugat- és Közép-Európában, valamint – ami talán még fontosabb – az érintkezési övezetnek minősíthető Itáliában is. Ezért nem helyes a kereszt alaprajzi megjelenítése iránti törekvést pusztán bizánci építészeti sajátágként meghatározni. Érdemes lenne e szempontra a jelenleginél nagyobb mértékben figyelni a 2011-ben újra feltárt, gyulafehérvári templom értékelése során is.

6. A kereszt alaprajzi illetve térszerkezeti megjelenítésén túl általánosságban is igaz, hogy a keleti és nyugati kereszténység építészete még nem vált szét egymástól oly mértékben az I. és II. évezred fordulóján, mint az újkorban.²²¹

²²¹ Erre a megállapításra mintegy áttételesen utal az európai

întâmpat în epoca ulterioară.²²¹ Această teză se referă cu precădere la Bazinul Carpatic, care și în perioada cumpenei de milenii a fost o „zonă de contact” a celor două ramuri ale creștinismului. E bine să amintim și aici câteva exemple, prezentate mai sus. Bisericele din Szekszárd și Zselicszentjakab au fost construite cu structură spațială în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc, fiind biserici de mănăstiri benedictine. Pe de altă parte putem presupune cu justificare că biserica mănăstirii ortodoxe de călugărițe din Veszprémvölgy, și biserica mănăstirii din Visegrád, la fel ortodoxă, au fost construite după modele central-europene sau din Italia de Nord.²²² Aceste exemple sugerează ideea că în arhitectura Ungariei Arpadiene, mai ales în perioada din jurul adoptării creștinismului, nu a existat un principiu de reglementare care să fi impus unei comunități creștine occidentale respectiv orientale aderența la modele „proprii” de arhitectură bisericească.

7. Ar trebui procedat cu maximă prudență în cazul interpretării unor clădiri, efectuată în baza unor concepții istorice. În mod special în situațiile în care clădirea încă nu e cunoscută sau publicată în măsură suficientă, iar pentru evenimentul istoric sau personalitatea care se dorește a fi legată de clădire nu dispunem decât de surse minime. Exemplu pentru acest pericol este asocierea bisericii cu „plan în cruce greacă înscrisă în pătrat” din Alba Iulia cu episcopul Hierotheos. Mai sus ne-am referit la aspectul reconstituit, deci în mod necesar nesigur al structurii spațiale a bisericii, și la lipsa unor argumente arheologice care să sprijine ferm datarea în secolul al X-lea. În continuare ne vom opri pe scurt la Hierotheos. Numele acestui cleric bizantin apare doar în câteva izvoare, și singurul loc unde i se dedică mai multe date este cronică din secolul al XI-lea a lui Ioannes Skylitzes.²²³ Scrierea oferă posibilitatea de a arunca o privire într-o etapă scurtă a unui destin special. Hierotheos a putut să intre în cronică lui Skylitzes deoarece în jurul anului 950 au fost la Constantinopol a doua și a treia persoană în rang din Principatul Ungar, Gyula și Bulcsu, care au fost botezați în curtea imperială, respectiv li s-a oferit

Különösképp vonatkozik e tézis a Kárpát-mendecére, amely az I. és a II. évezred fordulójára idején is a kereszténység két ága közötti „kontaktusövezet” volt. Érdekes itt ismét emlékeztetni néhány, fentebb már részben idézett példára. A szekszárdi és zselicszentjakabi templom kereszt-kupolás térszerkezettel épült meg, egy-egy bencés monostor templomaként. A másik oldalról közelítve viszont az is joggal valószínűsíthető, hogy a veszprémvölgyi ortodox apácamonostor temploma, és a visegrádi, szintén ortodox kolostor temploma közép-európai, illetve észak-itáliai minták szerint épült.²²² E példák arra utalnak, hogy az Árpád-kori Magyarország szakrális építészetében, és különösen a kereszténység felvétele körüli időkben nem létezett olyan rendező elv, amely egy nyugati, illetve keleti keresztény közösség számára kötelező érvényűvé tette volna a „saját” templomépítési mintákhoz való ragaszkodást.

7. Rendkívül óvatosan kellene bánni egy-egy épületnek történeti koncepciók alapján történő értelmezésénél. Különösen olyan esetekben, amikor maga az épület még kellő mértékben nem ismert vagy közölt, a hozzá kapcsolni kívánt történeti eseményről, illetve személyiségről pedig csak minimális forrásanyag szól. Jól példázza e veszélyt a gyulafehérvári, „*négyszetbe írt görög kereszt alaprajzú*”-nak meghatározott templom, illetve Hierotheosz püspök összekapcsolása. A templom térszerkezetének rekonstruált, tehát szükségképpen bizonytalan voltára, a 10. századi keltezését alátámasztó régészeti érvek hiányára fentebb már utaltunk. Így itt csak Hierotheoszra térnénk ki, röviden. E bizánci klerikus neve csak néhány forrásmunkában szerepel, és az egyetlen hely, ahol kicsit is bővebb adatok szólnak róla Ioannész Szkylitzész 11. században írott krónikája.²²³ E forrás egy sajátos életút egy rövid szakaszába enged némi betekintést. Hierotheosz annak révén kerülhetett be Szkylitzész krónikájába, hogy 950 körül Konstantinápolyban járt a Magyar nagyfejedelemség rangban a második, illetve harmadik főembere, Gyula és Bulcsú, akiket a császári udvarban meg is kereszteltek, illetve patrikioszi rangban is részesítették őket.

²²¹ La această constatare trimite, întrucâtva indirect, marea personalitate a istoriei arhitecturii europene, Nikolaus Pevsner, pe drept de faimă mondială, prin faptul că a considerat arhitectura romanică apărută la cumpăna mileniilor I și II drept primul stil european (adică vest-european), iar printre precursori comuni amintește din timpurile precedente atât clădiri bizantine, cât și occidentale: Pevsner 1983, 19–63.

²²² Takács (sub tipar).

²²³ O nouă publicare a sursei date, în greaca originală și în maghiară: Moravcsik 1984, 85.

építészettörténet egyik igen nagy alakja, a méltán világhírű Nikolaus Pevsner az által, hogy az I. és II. évezred fordulóján feltűnő romanikát tekinti az első, valóban európai (értsd nyugat-európai) építészeti stílusnak, az ezt megelőző időkből pedig, mintegy közös előzményként bizánci és nyugat-európai épületeket is felvonultat: Pevsner 1983, 19–63.

²²² Takács (sajtó alatt).

²²³ Az adott forráshely új közlése, görög eredetiben és magyar fordításban: Moravcsik 1984, 85.

rang de *patrikios*. La întoarcere Gyula a fost însoțit de Hierotheos, care în prealabil a fost sfințit ca episcop „al Turciei” (adică Principatului Ungar) de către patriarhul Theophylaktos (953–956). Potrivit lui Skylitzes Hierotheos a desfășurat o activitate misionară de succes. Este important de subliniat: în izvoarele bizantine nu apare numele așezării Alba Iulia. Fiind episcop misionar lui Hierotheos nu i s-a desemnat un sediu. Ar fi desigur o idee logică ca Hierotheos să fi ales drept centru al activității sale de misionar reședința principelui Gyula. Totodată fapt e că plasarea la Alba Iulia a reședinței lui Gyula nu este decât o identificare care are ca singura bază, din păcate nu lipsită de probleme, toponimul.²²⁴ Ba mai mult, nu putem ocoli aici mențiunea că în Marele Principat Ungar din secolul al XI-lea pot fi identificați mai mulți – după argumentarea lui Loránd Benkő trei – căpetenii cu numele Gyula.²²⁵ Iar ideea ca Hierotheos în centrul său de misiune ipotetic de la Alba Iulia să fi considerat principala sa datorie convertirea populației de limbă română, nu este decât proiectarea în trecut, încărcată cu nu puțin anacronism, a relațiilor confesionale și etnice din epoca modernă. Evidențiem doar singurul, dar foarte importantul fapt că în ortodoxie abia la sfârșitul Evului Mediu au devenit dominante bisericile „naționale”, ca urmare a extinderii puterii otomane. Or, biserica imperială bizantină a funcționat până la desființarea sa din 1453 ca cel mai important garant al universalismului bizantin,²²⁶ considerând principala sa îndatorire nu întărirea diferitelor conștiințe etnice, ci impunerea singurei căi considerată corectă a credinței creștine, și prin aceasta – indirect dar palpabil – crearea loialității față de Imperiul Bizantin.

Hazatérésekor Gyula Hierotheoszt is magával vitte, akit előtte Thephylaktosz konstantinápolyi pátriárka (953–956) „Turkia” (azaz a Magyar nagyfejedelemség) püspökévé szentelt. Szkylytész szerint Hierotheosz sikeres térítőmunkát végzett. Dolgozatunk szempontjából fontos kiemelni: a bizánci forrásokban Gyulafehérvár neve nem szerepel. Missziós püspökként Hierotheosz számára nem is jelöltek meg székhelyt. Az ugyan egy logikus gondolat, hogy Hierotheosz Gyula fejedelem központját tehette térítőmunkája központjává, viszont az is tény, hogy Gyula székhelyének Gyulafehérvárra helyezése nem több egy olyan azonosításnál, amelynek a helynév az egyetlen, problémáktól sajnos egyáltalán nemmentes alapja.²²⁴ Sőt, e ponton nem kerülhetjük meg annak az említését, hogy a 10. századi Magyar nagyfejedelemségben több – Benkő Loránd érvelése szerint három – Gyula nevű főember különíthető el egymástól.²²⁵ Az pedig, hogy Hierotheosz az igencsak hipotetikus gyulafehérvári missziós központjában főként a román anyanyelvű lakosság térítését tartotta volna feladatának, az újkori vallási és etnikai viszonyok nem csekély anakronizmussal megterhelt visszavetítése. Egyetlen, de alapvetően fontos tényként arra utalunk, hogy az ortodoxiában csak a középkor végén váltak dominánssá a „nemzeti” egyházak, az oszmán-török terjeszkedés következtében. A bizánci birodalmi egyház ezzel szemben, egészen 1453-as megszűnéséig, a bizánci univerzalizmus legfontosabb letéteményeseiként működött,²²⁶ és így nem az egyes etnikai tudatok erősítését, hanem a keresztény hit egyetlen helyesnek hitt útjának elfogadását, és ez által – áttételesen, de jól érzékelhetően – a Bizánci birodalom iránti lojalitás kialakítását tartotta fő feladatának.

²²⁴ Despre toponimul Gyulafehérvár (Alba Iulia), și situația așezării în jurul anului 1000 vezi: Kiss 1988, 551; Benkő E. 2001, 369–371. Despre problema legăturii dintre toponimul Gyulafehérvár și persoanele numite Gyula vezi: Benkő L. 2001, 27–28. Aici trebuie evidențiat că în istoriografia română Alexandru Madgearu a expus argumente demne de luat în considerare în favoarea localizării misiunii lui Hierotheos pe teritoriul județelor actuale Csongrád și Békés (Ungaria); în opinia lui centrul acestei misiuni trebuie căutat nu la Alba Iulia, ci mai curând în zona localității Gyula (română: Giula) din Ungaria. Drept completare, pentru ilustrarea nerezolvării problemei localizării menționăm că după o părere răspândită în bizantinologia engleză centrul episcopiei lui Hierotheos ar fi fost în Bács (Bač, Sârbia): Stephenson 2000, 41. Analiza amănunțită a acestei probleme ar depăși limitele prezentei lucrări. Dorim să subliniem aici doar faptul că la temeiul acestei păreri stă dublul centru al arhiepiscopiei de Bács-Kalocsa, demonstrabil din secolul al XII-lea.

²²⁵ Benkő L. 2001, 21–26.

²²⁶ Obolensky 1999.

²²⁴ Gyulafehérvár nevről, 1000 körüli állapotáról lásd: Kiss 1988, 551; Benkő E. 2001, 369–371. A Gyulafehérvár helynév és a Gyulák összekötésének a problémájáról lásd: Benkő L. 2001, 27–28. Itt kell kiemelni, hogy a román tudományosságban Alexandru Madgearu sorolt fel igencsak megfontolandó érveket amellett, hogy a Hierotheosz-misszió első sorban a Tiszántúl középső harmadának a déli részén, azaz a mai Csongrád megye keleti felében illetve Békés megye területén folylhatott, és központját sem a dél-erdélyi Gyulafehérvár, hanem a tiszántúli Gyula (rom.: Giula) határában kellene keresni: Madgearu 2008, 126–130. Csak sajátos adalékként, és a lokalizálás megoldatlanságát szemléltetendő utalunk arra, hogy egy, az angol bizantinológiában elterjedt vélemény szerint Hierotheosz püspökségének a központja Bácsban (Bač, Szerbia) lett volna: Stephenson 2000, 41. Dolgozatunk kereteit szétfeszítené e felvetés részletes elemzése. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy alapjául a Bács-kalocsai érsekség 12. századtól bizonyítható kétközpontú volta szolgált.

²²⁵ Benkő L. 2001, 21–26.

²²⁶ Obolensky 1999.

În final doresc să mulțumesc tuturor colegilor din Transilvania, care au contribuit la finalizarea manuscrisului, au tradus și au redactat textul lucrării.*

Dolgozatom végén hálás köszönetet szeretnék mondani mindazon erdélyi kollégáknak, akik dolgozatom szövegét gondozták, románra fordították és szerkesztették.

Bibliografie - Irodalom

- Angelov 1982
D. Angelov, Bulgarien, in: LexMA 2, Lief. 5. (München-Zürich 1982) 917–918.
- Atroshenko – Collins 1981
V. I. Atroshenko – J. Collins, The Origins of the Romanesque. Near Eastern Influences on European Art 4th–12th centuries (London [1981])
- Barački 1977
S. Barački, Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku sa pregledom ranosrednjovekovnih nalazišta. Catalog/Kiállítási katalógus (Vršac 1977)
- Barral i Altet
X. Barral i Altet, L'art pre-romànic a Catalunya, segles IX – X. (Barcelona 1981)
- Bavant – Ivanišević 2006
B. Bavant – V. Ivanišević, Ivstiniana prima – Caričin grad (Leskovac 2006)
- Best 1999
W. Best, Die Ausgrabung des vorromanischen Zentralbaus auf der Wittekindsburg (Vorbereitung). In: Archäologie in Ostwestfalen, Band 4, Gesellschaft zur Förderung der Archäologie in Ostwestfalen, Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1999, 33–41.
- Bošković 1976
Đ. Bošković: L'art entre l'antiquité et l'époque romane sur le littoral de l'ancienne Zeta, Starinar 27, 1976, 73–82.
- Benkő E. 2001
E. Benkő, Gyulafehérvár, in: A. Wiczorek – H. M. Hinz (red.), Európa közepe 1000 körül (Stuttgart 2000) 369–371.
- Benkő L. 2001
L. Benkő, Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. Viaskodás romantikus látomásokkal, in: L. Benkő – I. Bóna et alii (red.) Erdély a keresztény Magyar Királyságban, (Kolozsvár 2001) 7 – 67.
- Bogyay 1988
T. Bogyay, Stephanus Rex (Budapest 1988)
- Bóna 1984
I. Bóna, A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon in: Gy. Székely – A. Bartha (red.) Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig (Budapest 1984) 264–373.
- Bóna 1998
I. Bóna, Az Árpádok korai várai. (Debrecen 1998)
- Bóna 2000
I. Bóna, A magyarok és Európa a 9-10. században, História könyvtár (Budapest 2000)
- Bonev 1992
S. Bonev: Cărkva pri južnata porta na vātrešnja grad v Preslav, ArhSof 34, 3, 1992, 44–49.
- Budak 1986
N. Budak, Prilog valorizaciji Humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.) ShP 3. Ser. 16(1986) 125–139.
- Buzás 1999
G. Buzás, A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a későgótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon, in: I. Kiss – P. L. Szócs (eds.), Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben 1, Satu Mare, 1999. 135–162.
- Buzás 2001
G. Buzás, A feldebrői egykori apátsági templom építészeti kapcsolatai, in: P. Gróf – K. Varga (szerk.) Örömménélés Kovalovszki Júlia tiszteletére, [kézirat], 45–51.
- Chierici 1978
S. Chierici, La Lombardia, Italia Romanica 1 (Milano 1978)
- Conant 1987
K. J. Conant, Carolingian and Romanesque Architecture 800 to 1200, The Pelican History of Art (Harmondsworth 1987)
- Corboz – Stierlin 1996
A. Corboz – H. Stierlin, Frühes Mittelalter, Architektur der Welt 14, 1996.
- Čanak-Medić 1989
M. Čanak-Medić, Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju (Beograd 1989)
- Čaneva-Dečevska 1980
N. Čaneva-Dečevska, Cărkvi i manastiri ot Veliki Preslav (Sofija 1980)
- Čilingirov 1978
A. Tschilingirow [=Čilingirov], Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, 4. bis 18. Jahrhundert (Berlin 1978).
- Ćirković 1973
S. Ćirković, Polet i pad slovenskih država na Balkanskom poluostrvu, in: I. Božić – S. Ćirković et alii, Istorija Jugoslavije (Beograd 1973) 33–44.
- Deroko 1985
A. Deroko, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji, Naučna Knjiga (Beograd 1985)
- Dinkler – Dinkler-von Schubert 1991
E. Dinkler – E. Dinkler-von Schubert, Kreuz I, vorikonoklastisch, in: RBK 5, Lief. 33–34 (Stuttgart 1991) 1–219.
- Dorigo 1983
W. Dorigo, Venezia. Fondamenti, origini, metodi. [Milano 1983].

* Traducere în lb. română: Ferenc Csotán

- Dorigo 1997
W. Dorigo, Venedig vor Venedig: von Grado nach San Marco, in: G. Romanelli (red.) Venedig, Kunst & Architektur. [Köln 1997] 33–79.
- Eitelberger von Edelberg 1884
R. Eitelberger von Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara Sebenico, Traú, Spalato und Ragusa, in: Gesammelte kunsthistorische Schriften von R. Eitelberger von Edelberg 4 (Wien 1884)
- Engel 2001
P. Engel, Szent István birodalma. A középkori Magyarország története, História Könyvtár (Budapest 2001)
- Erdei 1975
F. Erdei, Hipotézis a feldebrői templommal kapcsolatban, Műemlékvédelem 19, 4, 1975, 196–203.
- Fingarova et al. 2009–2011
G. Fingarova – B. Schellewald – P. Soustal, Ohrid, in: RBK 7, Lief. 50, (Stuttgart 2009–2011) 1–219.
- Georgiev 1993
P. Georgiev, Martiriumät v Pliska i načaloto na christijanstvoto v Bălgarija. Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite – Fondacija “Madarski konnik” (Sofija – Šumen 1993)
- Gervers-Molnár 1972
V. Gervers-Molnár, A középkori Magyarország rotundái, Művészettörténeti füzetek 4 (Budapest 1972)
- Grazio 2010
G. Grazio, Basilica bizantina di S. Pietro in Otranto (Lecce 2010)
- Grothusen 1967
K. D. Grothusen, Die Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgans des XIV. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter, Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I = Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftswesen des europäischen Ostens 37 (Wiesbaden 1967)
- Györffy 1983
Gy. Györffy, István király és műve (Budapest 1983)
- Will – Haug 1970
R. Will – H. Haug, Alsace Romane, La Nuit des temps, 1970
- Haury (szerk.) 1964
Procopii Caesariensis opera omnia. Recognovit Jacobus Haury. Vol. IV: Peri ktismaton. Libri VI; sive De aedificiis... Academia Scientiarum Germanica Berlinensis, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Lipsiae 1964.
- Heitel 1975
R. Heitel, Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II, RRHA, Série Beaux-Arts XII, 1975, 3–10.
- Herling 1991
G. Herling, (rec) Slavko Dimevski, Istorija na makedonskata pravoslavna crkva. Makedonska kniga, Skopje, 1989, 1147 p., SF 50, 1991, 399–402.
- Hetherington 1991
P. Hetherington, Byzantine and Medieval Greece. Churches, castles, and art of the Mainland and the Peloponese (London 1991)
- Iveković 1910
C. M. Iveković, Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien (Wien 1910)
- Jackson 1887
Th. G. Jackson, Dalmatia the Quarnero and Istria 1–3 (Oxford 1887)
- Jacobsen et al. 1991
W. Jacobsen – L. Schaefer – H. Sennhauser, Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband (München 1991)
- Janković 2007
Đ. Janković, Srpsko Pomorje u 7–10. veku (Beograd 2007)
- Janković – Radičević 2005
Dj. Janković – D. Radičević, The stronghold from Dupljaja, a medieval archaeological discovery, Banatica 17, 2005, 275–285.
- Juhász 2000
I. Juhász, A Csolt nemzetség monostora, in: T. Kollár (ed.) A középkori Dél-Alföld és Szer (Szeged 2000) 281–304.
- Kállay 1987–1988
G. Kállay, Újabb szempont a Dbg. 1706/a dénár hátlap éremképének meghatározásához, NK 86–87, 1987–1988, 63–72.
- Kádár (Wessel) 1966
Z. Kádár (K. Wessel), Bulgarien, in: RBK 1 (Stuttgart 1966) col. 795–836.
- Kertész 1992
I. Kertész, Kik azok a mekedónok? História 14, 4, 1992, 6–7.
- Kiss 1988
L. Kiss, Földrajzi nevek etimológiai szótára I (Budapest 1988)
- Kling 1995
M. Kling, Romanische Zentralbauten in Oberitalien (Hildesheim 1995)
- Koco 1956
D. Koco, Nouvelles considérations sur l’Église de Sainte-Sophie á Ohrid, AI 2, 1956, 139–144.
- Koder 1971
J. Koder, Hellas, in: RBK 2, Lief. 15–16 (Stuttgart 1971) col. 1100–1189.
- Kondakov 1909
N. P. Kondakov, Makedonija. Arheologičeskoe putešestvië (Sanktpetersburg 1909)
- Korać 1970
V. Korać, Stara crkva u Slankamenu i njeno mesto u razvitku srpske arhitekture kasnog srednjeg veka, in: Stari Slankamen, prilozi monografiji. Matica srpska. Zbornik za liovne umetnosti 6, 1970, 25–46.
- Kovačević 1967
J. Kovačević, Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka, in: M. Đurović (ed.) Istorija Crne Gore 1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka (Titograd 1967) 279–444.

- Kozák 1961
K. Kozák, Jelentés a celldömölki, középkori, bencés apátsági templom feltárásáról, ArchÉrt 88, 1961, 116–121.
- Kozák 1966
K. Kozák, Félköríves szentélyű templomaink a XI. században, ArchÉrt 93, 1966, 47–64.
- Kozák 1967
K. Kozák, A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építési korszaka. in: A. Kralovánszky (ed.) Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora (Székesfehérvár 1967) 141–155.
- Kozák 1975–1976
K. Kozák, A szekszárdi bencés apátság feltárása IV, BÁMÉ 6/7, 1975–1976, 111–136.
- Kozák 1985
K. Kozák, Közép-Európa centrális templomai (IX – XI. század), VMMK 17, 1984, 107–144.
- Kozák 1989–1990
K. Kozák, Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). Anyagközlés, előadás, kiállítás, leletmentés, tanulmányok, Agria 25–26, 1989–1990, 317–375.
- Kralovánszky 1983
A. Kralovánszky, The Earliest Church of Alba civitas, ARegia 20, 1983, 75–88.
- Kralovánszky 1984
A. Kralovánszky, Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierabsidalen Kirchentyps in Ungarn, FolArch 35, 1984, 111–138.
- Krautheimer 1986
R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture (New York 1986)
- Krings – Will 2009
U. Krings – R. Will, Das Baptisterium am Dom. Kölns erster Taufort (Köln 2009)
- Kristó 2002
Gy. Kristó, Szent István király (Budapest 2002)
- Kubach 1975
H. E. Kubach, Romanesque Architecture (New York 1975)
- Kulić 2000
B. Kulić, Manastir Rakovac, Biblioteka Nasledje (Beograd 2000)
- Lang 1976
D. M. Lang, The Bulgarians from pagan times to the Ottoman conquest (London 1976)
- Laule – Laule 1996
B. Laule – U. Laule, Romanische Architektur in Frankreich. in: R. Toman (ed.) Die Kunst der Romanik. Architektur – Skulptur – Malerei (Köln 1996) 120–177.
- Levárdy 1976
F. Levárdy, Feldebrő, Kelet vagy Róma? Műemlékvédelem 20, 3, 1976, 145–151.
- Magyar 1982
I. L. Magyar, “Questio Bulgarica”. (A kereszténység felvétele Bulgáriában), Századok 116, 5, 1982, 839–879.
- Mango 1986
C. Mango, Byzanz. Weltgeschichte der Architektur (Stuttgart 1986)
- Mano-Zisi 1976
Đ. Mano-Zisi (sic!), Caričin grad- Justiniana Prima, in: RBK 3, Lief. 21 (Stuttgart 1976) col. 687–717.
- Madgearu 2008
A. Madgearu, The mission of Hierotheos : location and significance, Byzantinoslavica 55, 1–2, 2008, 119 – 138.
- Marasović 1990
T. Marasović, “Quincunx” u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, SHP III, 20, 1990, 215–224.
- Marasović 2008
T. Marasović, Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava (Zagreb 2008)
- Marcu-Istrate 2012
D. Marcu-Istrate, Régészeti adalékok a Szent Mihályról nevezett, gyulafehérvári római katolikus egyház történetéhez, in: Knecht Tamás (szerk.) Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota (Kolozsvár 2012) 77 – 82.
- Marcu-Istrate 2013
D. Marcu-Istrate, Bizanț la nordul Dunării în jurul anului 1000: biserica de la Alba Iulia / Bizánc a Dunától északra az 1000. év körül: Gyulafehérvár korai temploma. Előadás az alábbi konferencián: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Simpozion științific internațional. Ed. a VIII-a. Satu Mare – Papos, 8–10 martie 2013. Középkori egyházi építészet Erdélyben. 8. nemzetközi tudományos konferencia. Szatmárnémeti – Papos, 2013. március 8–10.
- Marosi 1983
E. Marosi, Preromanika. in: N. Aradi – R. Tóth F. – G. Galavics – E. Marosi – L. Németh, A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig [Budapest] 1983, 13–20.
- Marosi 1986
E. Marosi, Megjegyzések a középkori magyarországi művészet liturgiai vonatkozásaihoz. in: Tüskés (ed.) 1986, 88–116.
- Mascarin et al. 2008
F. Mascarin – R. Trevisan – A. Vignandel, Il Battistero di Concordia Saggitaria (Concordia Saggitaria 2008)
- Matthews 1997
Th. F. Matthews, Religious Organization and Church Architecture. in: H. C. Evans – W. D. Wixom, The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261 (New York 1997) 27–31.
- Mavrodinov 1931
N. Mavrodinov, Ednokorabnata i krästovidnata cärkva po bälgarskitë zemi do kraja na XIV. v. (Sofija 1931)
- Mecsi 2010
B. Mecsi, Magyarország egyik legrégebb festészeti emléke. A visegrádi esperesi templom falképtörédei, in: A. Tüskés (ed.) Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, Budapest 2009 (Budapest 2010) 19–21.

- Meksi 1983
A. Meksi, *Arkitektura mesjetare në Shqipëri* (shek. VII–XV) (Tiranë 1983)
- Mijatev 1974
K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst im Bulgarien* (Sofia 1974)
- Moravcsik 1984
Gy. Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai* (Budapest 1984)
- Moris – Pellegrini 2003
L. Moris – A. Pellegrini, *Sulle tracce del romanico in provincia di Bergamo* (Bergamo 2003)
- MRT 11
I. Dinnyés – K. Kővári – J. Kvassay – Zs. Miklós – S. Tettamanti – I. Torma, *Pest megye régészeti topográfiája: Az aszódi és a gödöllői járás Torma István (szerk.). Magyarország Régészeti Topográfiája, 11* (MRT XIII/3. kötet) (Budapest 2012)
- Moutsopoulos 1989
N. Moutsopoulos, *E basilike tou Agiou Akhilleiou sten Prespa 1–2* (Thessaloniki 1989)
- Nagy 1973
E. Nagy, *Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról*, SMMK 1, 1973, 335–339.
- Nenadović 1980
S. M. Nenadović, *Arhitektura IX–XVIII veka u Jugoslaviji* (Beograd 1980)
- Obolensky 1999
D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453* (London 1999)
- Orlandos 1965
A. K. Orlandos, *La forme primitive de la cathédrale paléochrétienne de Paros*. in: *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana Ravenna 23–30 Settembre 1962* (Roma 1965) 159–168.
- Ostrogorsky 1965
G. Ostrogorsky, *A bizánci állam története* (Budapest 2003)
- Oswald et al. 1966–1971
F. Oswald – L. Schaefer – H. R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen 3, Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte III* (München 1966–1971)
- Pallas 1966
D. I. Pallas, *Chios*, in: RBK 1 (Stuttgart 1966) col. 951–966.
- Pallas 1968
D. I. Pallas, *Epiros*, in: RBK 2, Lief. 10–11 (Stuttgart 1968) col. 207–334.
- Pallas 1990
D. I. Pallas, *Korinth*, in: RBK 4, Lief. 29–30 (Stuttgart 1990) col. 746–811.
- Pejaković – Gattin 1982
M. Pejaković – N. Gattin, *Starohrvatska sakralna arhitektura* (Zagreb 1982)
- Peković 1995
Ž. Peković, *Développement de l'ensemble de la cathédrale de Dubrovnik*, *Hortus Artium Medevalium* 1, 1995, 162–168.
- Pelekanides 1978
S. Pelekanides, *Kastoria*, in: RBK 3, Lief. 24 (Stuttgart 1978) col. 1190–1224.
- Peschlow 1993
U. Peschlow, *Latmos*, in: RBK 4, Lief. 37 (Stuttgart 1993) col. 651–715.
- Pevsner 1983
N. Pevsner, *Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig* (Budapest 1983)
- Pirivatrić – Ferjančić 1997
S. Pirivatrić – B. Ferjančić, *Samuilova država: obim i karakter, Posebna izdanja* (Vizantinološki Institut SANU) 21 (Beograd 1997)
- Pirovska 1995
G. Pirovska, *Cärkvata pri vodnoto säoräzenie väv Veliki Preslav*, *ArhSof* 37, 2, 1995, 37–40.
- Poggiani Keller et al. 1992
R. Poggiani Keller – F. Rossi – J. Bishop, *Carta archeologica della Lombardia: carta archeologica del territorio di Bergamo* (Modena 1992)
- Popović 1973
M. Popović, *Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, N.S. XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 1973, 313–346.
- Popović 1980
V. Popović, *Préface. Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium*. in: S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium 12* (Beograd 1980) I–V.
- Rackov 2002
D. Rackov, *Manastir Mesić* (Beograd 2002)
- Rács 1982
Z. Rács, *Szemponok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez*, *BiMÉ* 3, 1982, 69–77.
- Radičević 2012
D. Radičević, *Medieval Fortifications in Dupljaja und Grebenac*, in: *Proceedings of the Regional Conference. Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy* (Vršac 2012) 85–88.
- Randsborg 1991
K. Randsborg, *The First Millenium A. D. in Europe and in the Mediterranean. An Archaeological Essay* (Cambridge 1991)
- Regan – Nadilo 2009a
K. Regan – B. Nadilo, *Stare crkve u jugoistočnom dijelu otoka Krka*, *Gradjevinar* 61, 11, 2009, 1075–1087.
- Regan – Nadilo 2009b
K. Regan – B. Nadilo, *Stare crkve u središnjem dijelu Krka*, *Gradjevinar* 61, 12, 2009, 1175–1185.
- Restle 1966a
M. Restle, *Andros*, in: RBK 1 (Stuttgart 1966) col. 156–158.
- Restle 1966b
M. Restle, *Athos*, in: RBK 1 (Stuttgart 1966) col. 389–421.

- Restle 1989/1990
M. Restle, Konstantinopel, in: RBK 4, Lief. 27/28, 29/30 (Stuttgart 1989/1990) col. 366–738.
- Reynard 1995
J. F. Reynard, De l'antiquité tardive à l'an mil dans la région Rhône-Alpes: continuité ou rupture, *Hortus Artium Medievalium* 1, 1995, 28–35.
- Rusu 2012a
Rusu A. A.: Arheologia din cetatea Alba Iulia. <http://www.medievistica.ro/forum/viewtopic.php?f=21&t=174>
- Rusu 2012b
Rusu A. A.: Scrisoare deschisă către arheologii din Alba. <http://citynews.ro/eveniment-15/dr-aarusu-scrisoare-deschisa-catre-arheologii-din-alba-116704>
- Schellewald 1986
B. M. Schellewald, *Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid* (Bonn 1986)
- Schmuck 1991
N. Schmuck, Kreuzkuppelkirche, in: RBK 5, Lief. 35 (Stuttgart 1991) col. 355–374.
- Simone Zopfi – Blockley 2005
L. Simone Zopfi – P. Blockley, Gli scavi nel battistero di S. Giovanni Battista a Mariano Comense (CO) *The Journal of Fasti Online* 25, 2007: www.fastionline.org/docs/2005-37.pdf
- Soustal et al. 1995
P. Soustal – B. Schellewald – L. Theis, Makedonien, in: RBK 5, Lief. 39/40 (Stuttgart 1995) col. 982–1215.
- Sófalvi 2012
A. Sófalvi, A székeljudvarhelyi Jézus szíve kápolna. A székeljűfűldi négykarűjos kápolnák kűrdűséhez (Székeljudvarhely 2012)
- Stadtműller 1980
G. Stadtműller, Albanien, Albanern. in: *LexMA* 1, (Műnchen 1980) 274–275.
- Stanűev 1959
S. Stanűev, Cűrkvata v Botevo, Vidinsko, *ArhSof* 1, 3/4, 1959, 70–75.
- Stephenson 2000
P. Stephenson: *Byzantium's Northern Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900 – 1204*, Cambridge University Press (Cambridge 2000)
- Steuer 2010
H. Steuer, Warrior Bands, War Lords and the Birth of Tribes and State in the First Millenium AD in Middle Europe. in: H. Steuer, *European Society in the First Millenium AD. Archaeology, History and Methodology* (Bucureűsti 2010)
- Szabó 1985
J. Gy. Szabó, A gyűngyűspatai Szent Pűter-tempom, *Agria* 21, 1985, 5–76.
- Szakács 2012
B. Zs. Szakács, Nűgykarűjos templomok az Árpád-kori Magyarországon. in: P. L. Szűcs (ed.) *Architectura religioasű medievalű din Transilvania / Kűzűpkori egyhűzi űpűteszet Erdűyben / Medieval Ecclesiastical Architecture of Transilvania V* (Satu Mare 2012) 7–34.
- Szűekely 1981
Gy. Szűekely, La conquűte turcobulgare et la fondation de l'Etat bulgare, *StTH* 5, 1981, 7–32.
- Szűoke 1986
M. Szűoke, Visegrűd, ispűnsűgi kűzpont, Tűjak, korok, műzeumok kiskűnyvtűra 244 (Budapest 1986)
- Takács (sub tipar / sajtű alatt)
M. Takács, A 11. szűzadi Magyarország ortodox kolostortemplomainak tűrszerkezete. in: T. Olajos (ed.) *A Kűrpűt-medence, a magyarsűg űs Bizűnc. A Magyar Bizantinolűgiai Tűrsasűg Szegedi Tűgozata űltal, "A Kűrpűt-medence, a magyarsűg űs Bizűnc"* cűmmel, 2012. műjus 21–22-űn szervezett konferencia elűadűsai (sub tipar / sajtű alatt).
- Takács (sub tipar 2 / sajtű alatt 2)
M. Takács, Byzantinische oder byzantiniserende Raumstrukturen der kirchlichen Architektur Ungarns des 11. Jahrhunderts. *Vergelichende Analyse auf Grund balkanischer Parallelen*, Mainz (sub tipar / sajtű alatt).
- Tonev (fűszerk.) 1969
L. Tonev (ed.) *Kratkaja istorija bolgarskoj arhitekturi* (Sofija 1969)
- Tűth 1975
S. Tűth, 15. szűzadi sűrplasztkűnk űs a Kassai Jakab kűrdűs, *Ars Hungarica* III, 1975/2, 333–334.
- Tűth 2001
S. Tűth, A 11–12. szűzadi Magyarország Benedekrendi templomainak maradvűnyai. in: I. Takács (ed.), *Paradisum plantavit* (Pannonhalma 2001) 229–266.
- Tűth – Buzűs 2001
E. Tűth – G. Buzűs, *Magyar űpűteszet I. A rűmaiaktűl a roműn kűrig* (Budapest 2001)
- Tűrűk 1970
L. Tűrűk, XI. szűzadi palmettűs faragvűnyaink űs a szekszűrdi vűllkű, *BűMű* 1, 1970, 96–154.
- Traeger 1980
J. Traeger, *Mittelalterliche Architekturfiktion. Die Allerheiligenkapelle am Regensburger Domkreuzgang* (Műnchen 1980)
- Travlos 1966
I. Travlos, Athen, in: RBK 1 (Stuttgart 1966) col. 49–389.
- Triantaphyllopulos 1982
D. Triantaphyllopulos, Kerkyra und die Ionischen Inseln, in: RBK 4, Lief. 25 (Stuttgart 1982) col. 1–64.
- Untermann 1999
M. Untermann: Kreuz und Kreis. Die kreuzfűrmige Kapelle auf der Wittekindsburg im Licht mittelalterlicher Zentralbauten, in: *Archűlogie in Ostwestfalen* 4, Gesellschaft zur Fűrdűrung der Archűlogie in Ostwestfalen (Bielefeld 1999) 56–64.
- Zay 2012a
ű. Zay, Tűrtűnelmet ír a „legidűsebb” gyulafehűrvűri templomelet. Fontos adatokkal bűvűl az erdűyi keresztűnyűsűg korai tűrtűnete. in:

Szabadság 2012. 08. 07. <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PMainArticleScreen.vm/id/3001> (a megtekintés időpontja 2013. 02. 08.)

Zay 2012b

É. Zay, Erdély legrégebbi templomát tárták fel Gyulafehérváron – frissítve. in: Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség (honlap). <http://www.romkat.ro/?q=node/2905> (2013. 02. 08.)

Živković 2002

T. Živković, Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600 –1025) / South Slavs under the Byzantian

Rule (600–1025), Istorijiski Institut, posebna izdanja 38 (Beograd 2002)

Wulff 1914

O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst. I–II. Handbuch der Kunstwissenschaft (Berlin [1914]).

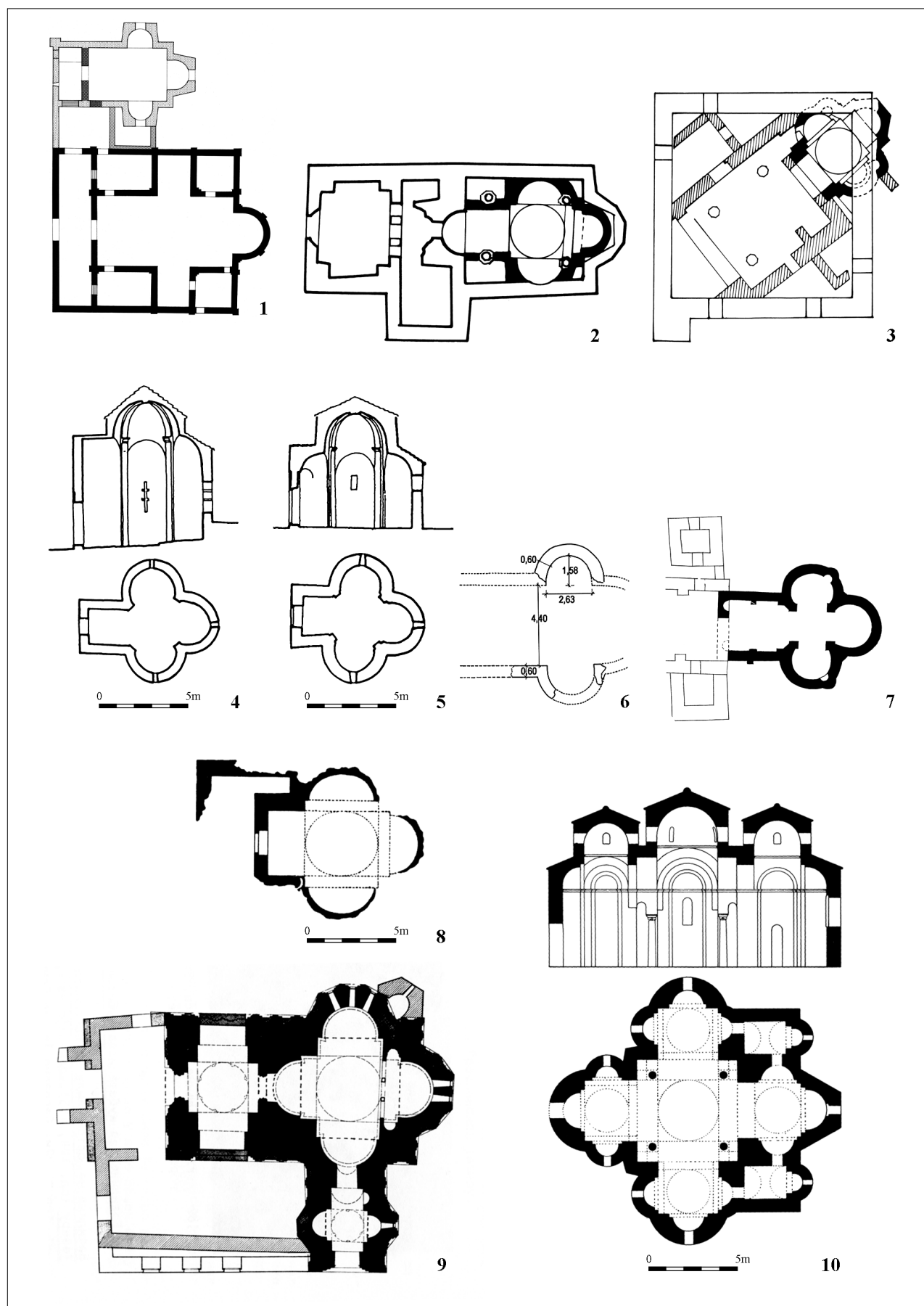
Miklós TAKÁCS

MTA-BTK, Régészeti Intézet
Budapest, HU

Summary

The paper analyses one particular and rarely discussed part of religious architecture from Arpadian Hungary, the churches with a cross ground plan, the tetraconch churches, and the cross-domed square structured churches, in order to present new examples. One has to conclude that, even though, the three examples presented here, have the same roots in early Christian architecture of the east Mediterranean, regarding early Middle Ages these cannot be classified as belonging to the Eastern Church. Thus, the church with a cross ground plan was rather known in Carolingian and Ottonian western and middle Europe. At the turn of the first millennium the tetraconch and the

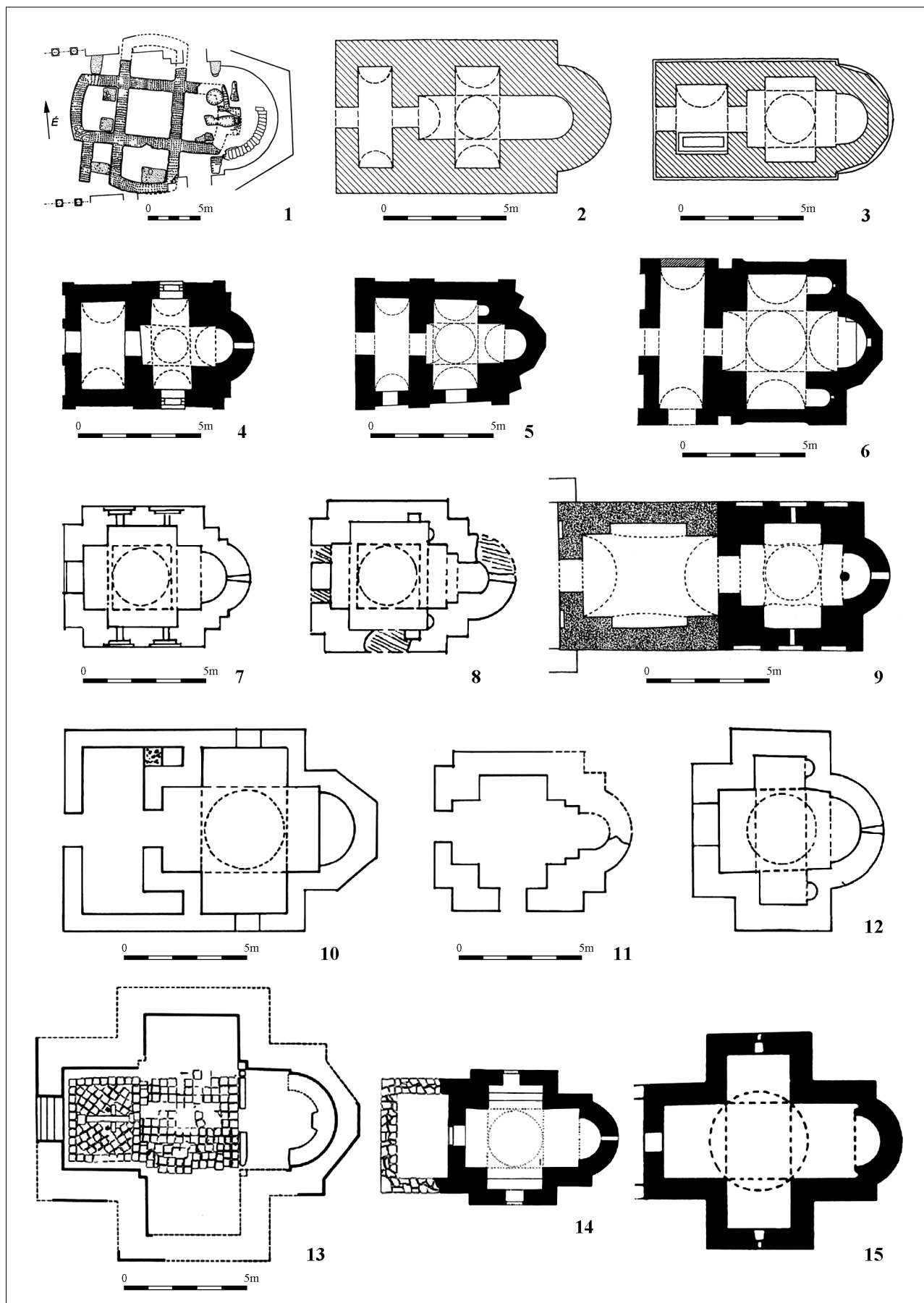
cross-domed square structures were very popular not only in certain parts of the Byzantine Empire but also in Italy. On the basis of such a distribution of examples, it should be stated that, the western or eastern character of an Arpadian church cannot be inferred solely based on the building-type, and even less its confessional affiliation. For the support of the last conclusion it is enough to mention the Benedictine church from Kaposszentjakab built on the basis of a Byzantine model; or the Basilian monk's church from Visegrád, built after a north Italian model. Thus, in the case of the newly discovered church of cross-shaped ground plan and/or the cross-domed church at Alba Iulia, the spatial structure of the church should not be used to determine its confessional affiliation.

Planșa 1. Biserici cu plan triconc și tetraconc din Peninsula Balcanică.

1. tábla. Tri-, illetve tetrakonchoszok a Balkánon.

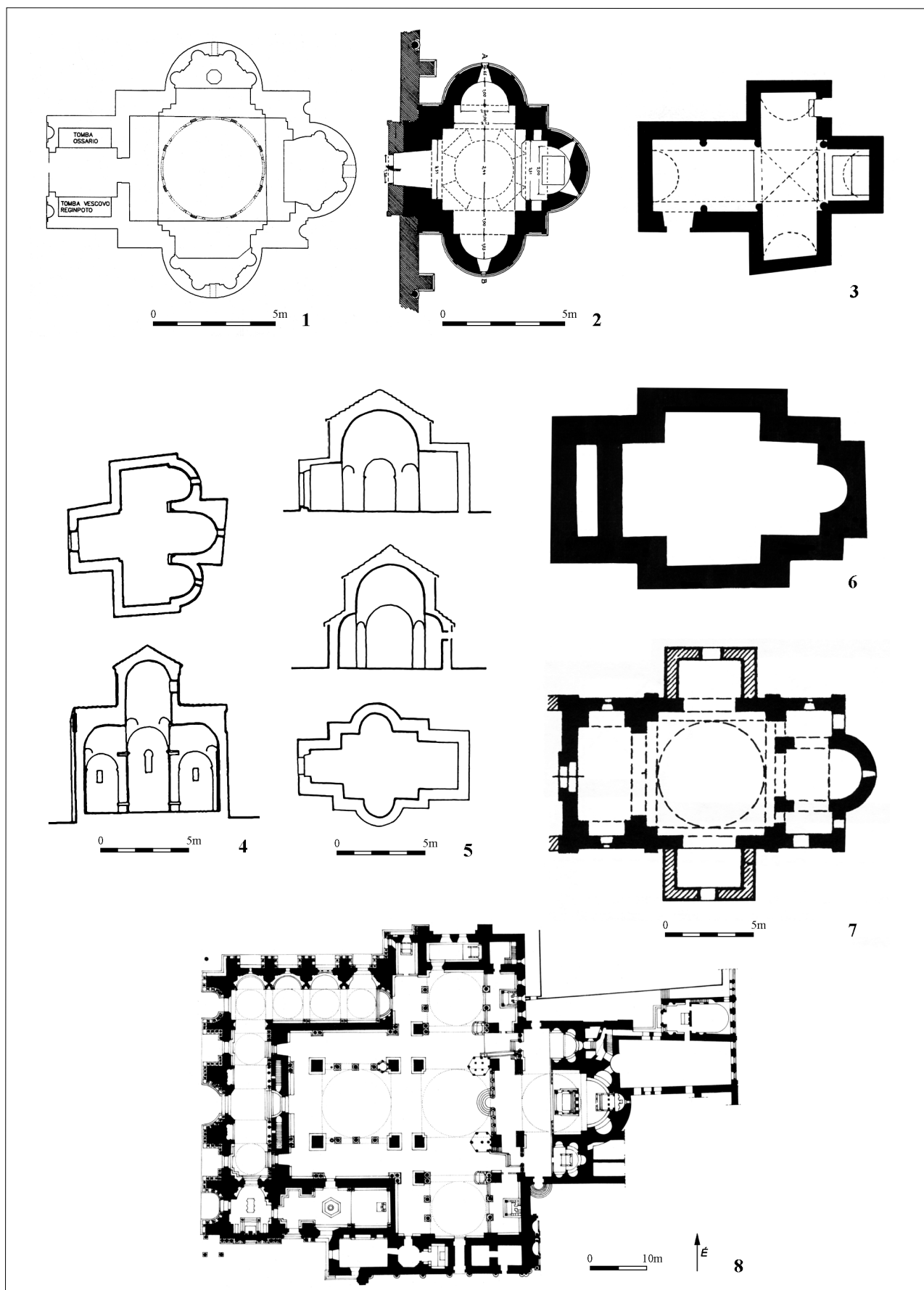
1. Trebinje – Čičevo; 2. Ochrida/Ohrid – Sv. Naum; 3. Ochrida/Ohrid – Sv. Pantelejmon; 4. Krk – Sv. Krševan;
5. Nin – Sv. Nikola; 6. Krk – Mala Luka; 7. Zaton na Limu – Sv. Jovan; 8. Gorica; 9. Veljusa; 10. Peristerai

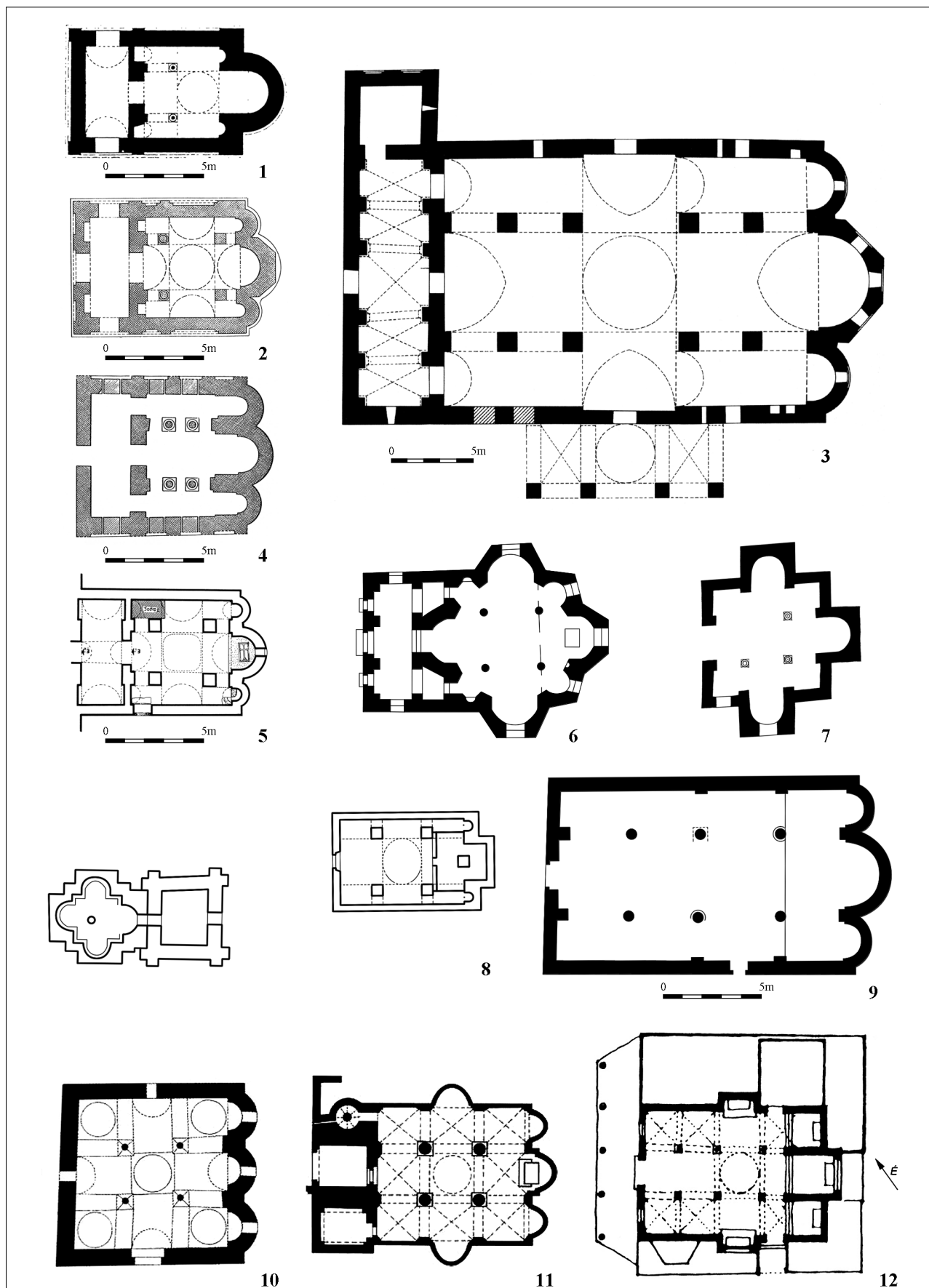
Planşa 2. Biserici cu plan în cruce în partea centrală şi estică a Balcanilor.

2. tábla. Keresztalaprajzú templomok a Balkán középső, ill. keleti harmadában.

1. Pliska-martiriu/mártirium; 2. Preslav-Selište, kamenjara, 3. Preslav-biserica 8 / 8. templom; 4. Preslav-Deliduška; 5. Preslav-Bjal brjag; 6. Preslav-Selište; 7. Sapareva Banja; 8. Boboševo; 9. Bojana; 10. Morodviz; 11. Žiganci; 12. Teranci; 13. Botevo; 14. Marmaro; 15. Djunis

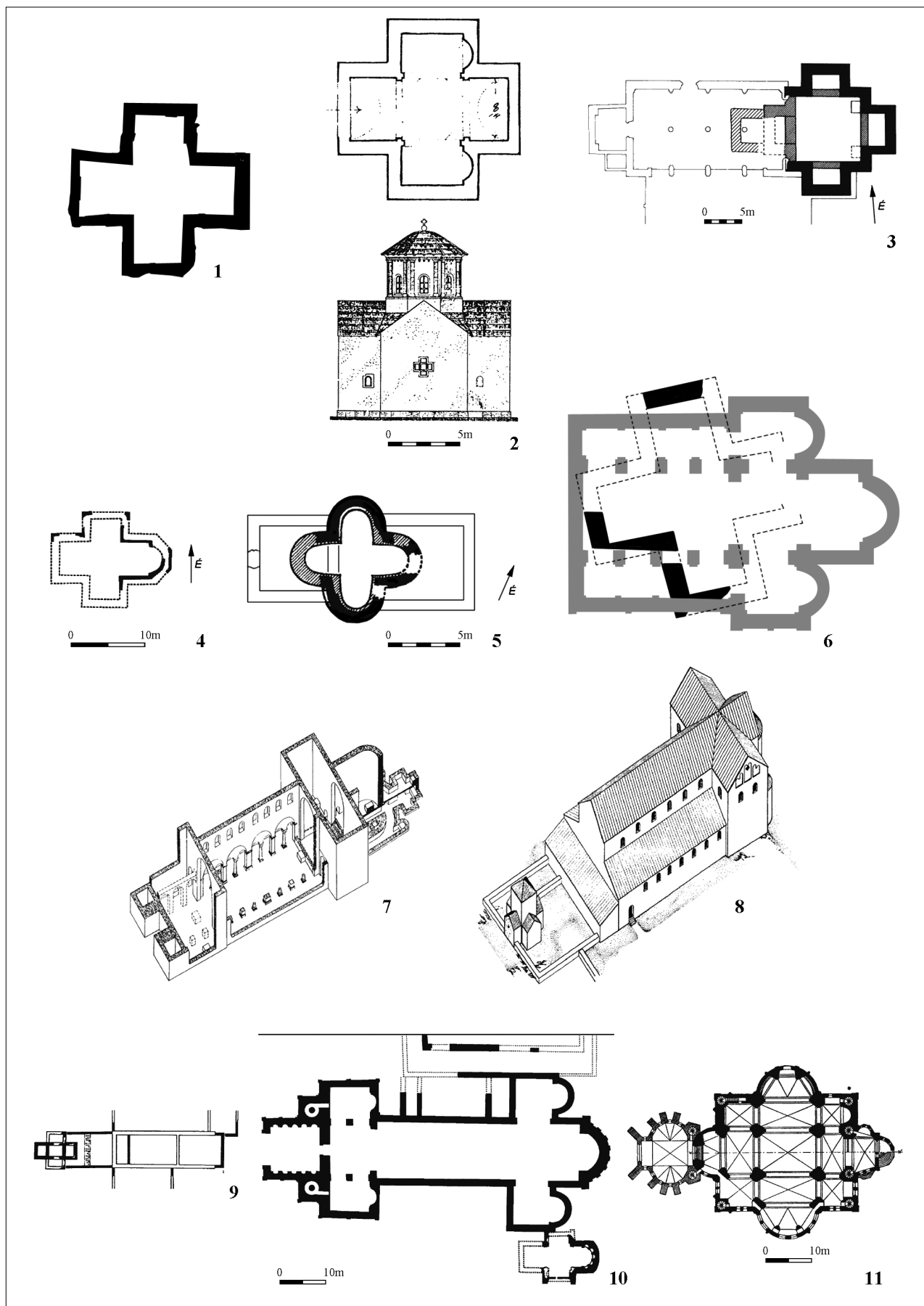
Planșa 3. Biserici cu plan triconc și cu plan în cruce în Dalmația, Italia și Germania.
 3. tábla. Háromkaréjos, ill. kereszt alaprajzú templomok Dalmáciában, Itáliában és Németországban.
 1. Concordia Sagittaria; 2. Regensburg; 3. Bardolino – S. Zeno; 4. Nin – Sv. Križ; 5. Krk – Sv. Dunat;
 6. Podgorica; 7. Mljet; 8. Veneția – S. Marco, faza a 3-a de construcție/ Velence – S. Marco, 3. építési fázis

Planșa 4. Biserici cu planimetrie în cruce greacă cu cupola așezată în traveea de mijloc în Balcani și Italia.

4. tábla. Keresztkupolás templomok a Balkánon és Itáliában.

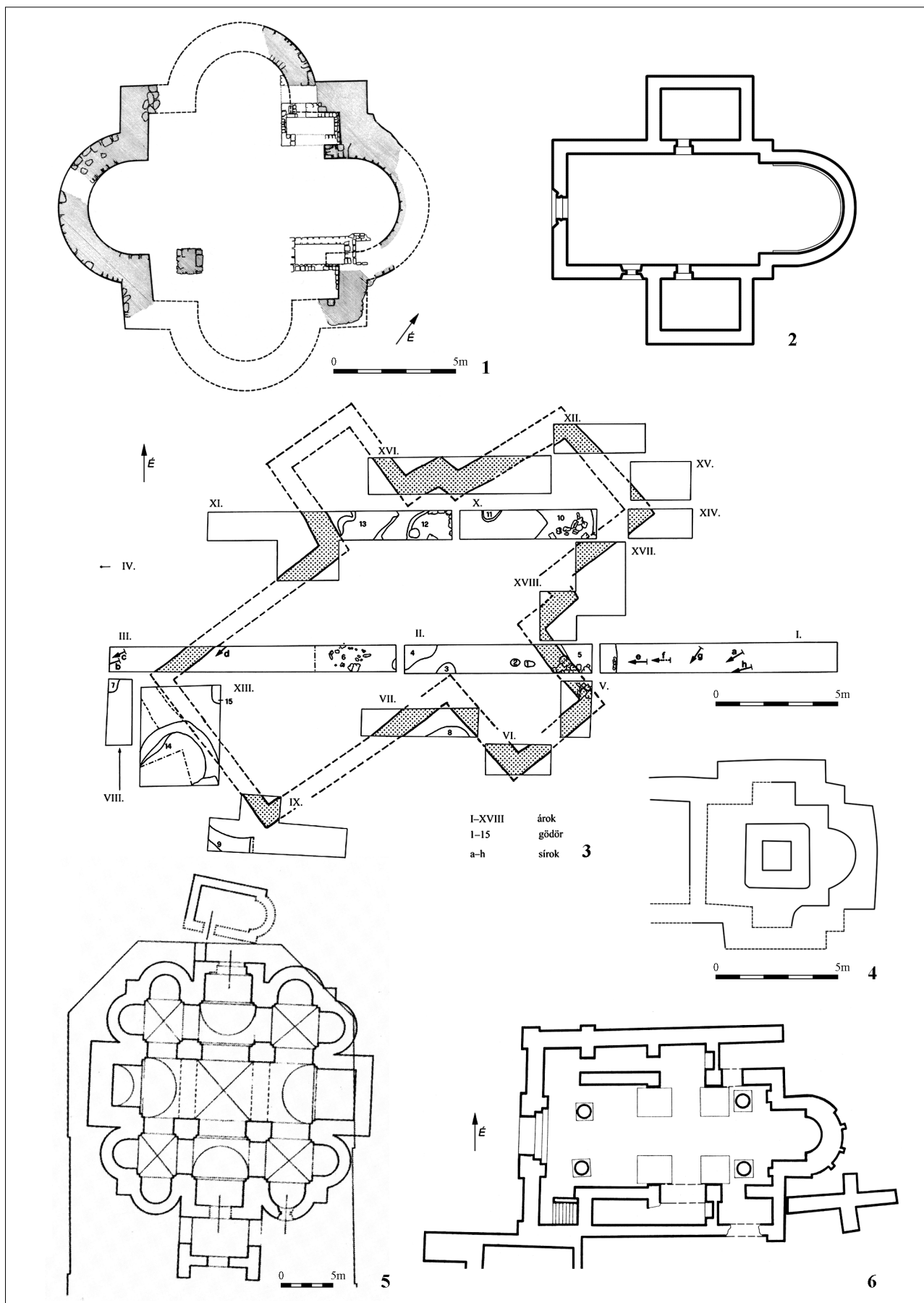
1. Preslav-Selište – biserică 3 / 3, templom; 2. Preslav – bazilică 4 / 4, bazilică; 3. Ochrida/Ohrid – Sv. Sofija; 4. Pliska – bazilică 5 / 5, bazilică; 5. Prespa – Ag. Germanos; 6. Atena/Athén – Ag. Apostoli; 7. Prčanj – Sv. Toma; 8. Dubrovnik/Ragúza – Sv. Vlah, faza de constr. I / I, építési fázis; 9. Spalato/Split – Sv. Eufemija; 10. Stilo – la Cattolica; 11. Genga – S. Claudio al Chienti; 12. Veneția/Velence – S. Giacometto di Rialto

Planșa 5. Biserici cu plan în cruce în Europa Occidentală și Europa Centrală.

5. tábla. Keresztalaprajzú templomok Nyugat- és Közép-Európában.

1. Osnabrück-Wittekindenberg – Kreuzkirche; 2. Trier – Heiligkreuz; 3. Wieselburg – St. Ulrich; 4. Cracovia/Krakkó – St. Salvator; 5. Unterhaun – Kreuzberg; 6. Praga/Prága – Vřehrad, St. Laurentius; 7. Halberstadt; 8. Beromünster; 9. Schuttern; 10. Köln – St. Panteleon, Heiligkreuzkapelle; 11. Brandenburg – Harlungerberg.

Planşa 6. Biserici cu plan în cruce din Ungaria.

6. tábla. A magyarországi emléanyag.

1. Székesfehérvár; 2. Celldömölk, faza a 2-a de constr. / 2. építési fázis; 3. Vácszentlászló – Ligetpuszta; 4. Dupljaja/Dupláj (Sárbia/Szerbia) – Grad; 5. Székszárd; 6. Zselicszentjakab.

ABBREVIATIONS

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin
AB	Archaeologia Baltica, Klaipėda
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaEa	Acta Eurasistica, Wrocław
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaSic	Acta Siculica, Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
AE	L'Année Epigraphique, Paris
AHG	Annals of Human Genetics, New York
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AKorrBl	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
AnB	Analele Banatului, Timișoara
AncCivScytSib	Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, Leiden
AnnMedCEU	Annual of Medieval Studies at CEU, Budapest
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchAustr	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapest
ARozhl	Archeologické Rozhledy, Praha
Areopolisz	Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, Székelyudvarhely
ArhKiev	Archeologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii, Kyjiv
ArhMed	Arheologia Medievală, Cluj-Napoca
ArhMold	Arheologia Moldovei, București
ArhSof	Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej pri Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofija
ARegia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
ArsHung	Ars Hungarica. Bulletin of the Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest
AT	Antik tanulmányok. Studia antiqua, Budapest
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAVA	Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München
BayVgBl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
BerBayDenkmPfl	Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege, Bonn
BerDenkmPflNs	Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen, Hameln
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BiMÉ	A Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest

CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CercArh	Cercetări arheologice, București
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani, Berlin–Mainz
Dacia	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucarest
DissArch	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, Budapest
DME	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár
DolgSzeged	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EJA	Estonian Journal of Archaeology, Tallinn
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
EMúz	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
ETF	Erdélyi Tudományos Füzetek, Kolozsvár
FI	File de Istorie. Muzeul de Istorie al Județului Bistrița-Năsăud, Bistrița
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu/Hermannstadt
GCBİ	Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, Sarajevo
Gymnasium	Gymnasium Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, Heidelberg
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest
IstorZapiski	Istoricheskiye Zapiski, Novorossiysk
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
IzvSamara	Izvestiya Samarskogo Nauchnogo Centra Rossijskoj Akademii Nauk, Samara
JAA	Journal of Anthropological Archaeology, New York
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JRS	The Journal of Roman Studies, London
KM	Keresztény Magvető. Az Erdélyi Unitárius Egyház Folyóirata, Kolozsvár
Korall	Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat, Budapest
KSIA	Kratkie Soobščeniya Instituta Arheologii AN SSSR, Moskva
MAK	Materialy po arheologii Kavkaza, Moskva
MAR	Materialy po arheologii Rossii, Sankt Petersburg
LexMA	Lexikon des Mittelalters, München–Zürich
Marisia	Marisia (V-). Studii și Materiale, Târgu Mureș
Marmatia	Marmatia, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare
MatCercArh	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MatWczesnośred	Materialy Wczesnośredniowieczne, Wrocław
MemAnt	Memoria antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFMÉ – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MH	Műveltség és Hagyomány, Debrecen
MHVK	Mitteilungen des Historischen Vereins des Kantons Schwyz, Aarau
MIA	Materialy i Issledovaniya po Arheologii SSSR, Moskva

MNMAK	Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei, Budapest
MünchBeitrVFG	Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
MPK	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Wien
NK	Numizmatikai Közlöny, Budapest
OH	Opuscula Hungarica, Budapest
PBF	Prähistorische Bronzefunde, Stuttgart
PIR	Prosopographia Imperii Romani, Berlin
PrzA	Przegląd Archeologiczny (Archaeological Review), Poznań–Wrocław
RBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Stuttgart
RE	Realencyclopädie: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RESEE	Revue des Études Sud-Est-Européennes, Bucarest
RevBist	Revista Bistriței, Bistrița
RossArh	Rossijskaja Arheologija, Moskva
RRHA	Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Bucarest
SAI	Svod arheologičeskikh istočnikov, Moskva
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
Savaria	Savaria, Szombathely
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie 1974–), București
SF	Südostforschungen, München
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SlovNum	Slovenská Numizmatika, Bratislava
SMMK	A Somogy Megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moskva
SHP	Starohrvatska prosvjeta, Zagreb
SpNov	Specimina nova. Dissertationem ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs
SSz	Soproni Szemle, Sopron
StAntArch	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Starinar	Starinar. Arheološki Institut Beograd, Beograd
Stratum	Stratum plus. Archaeology&Anthropology, Chișinău
StTH	Studia Turco-Hungarica, Budapest
Światowit	Światowit. Annual of the Institute of Archaeology of the University of
Warsaw, Warsaw	
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, București
UAV	Ufimskij Arheologičeskij Vestnik, Ufa
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VAU	Voprosy Arheologii Urala, Sverdlovsk
Vestnik MGOU	Vestnik Moskovskij Gosudarstvennyj Oblastnoj Universitet. Istoriâ I Političeskie Nauki = Bulletin of the Moscow State Regional University. History and political science, Moscow
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moskva
VjesDal	Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VMS	Viking and Medieval Scandinavia, Turnhout
VTT	Veszprémi Történelmi Társaság, Veszprém
WMMÉ	A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve, Szekszárd
ZGy	Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn